ОТДЕЛ НАЦИОНАЛЬНОЙ И КРАЕВЕДЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Республиканың политилел-политиктиг солуу

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 89 (15774) ◆ 1996 чылдың июль 2, вторник ◆ Ат салган шагы 22.30 ⇄ Садар өртээ 500 рубль.

Даарта — РФ-тиң Президент соңгулдаларының хүну

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының кыйгырыы

Эргим соңгукчулар!

Июнь 16-да Россия Федерациязының Президентизиниң — күрүне Баштыңының албан-дужаалынга соңгулдалар эрткен болгай. Анаа бистиң ада-чуртчуларывыстың — соңгукчуларның 70 хуузу киришкен.

Россияның хүндүлүг чону, идепкейлиг хамааты туружуңар, Төрээн чурттуң салым-чолунга сонуургалынар болгаш оон келир үеэ дээш бедик харыысалганы көргүскенинер дээш четтиргенивисти силерге илергейлеливис.

Кижи бүрүзү соңгулда хааржактарынче бадылаашкын бюллетеньнерин суккаш, күрүне херээн эргелеп-башкарарынга боттарының конституция езугаар эргезин боттандырганы ол болгай. Силерниң хостуг илереткен тура-соруунар бадылаашкыннарның түннелдериндe кирген, ону ниитилел хүлээп көрген, анаа чигзиниг турбас.

Соңгулдаларның дүрүм езугаар база демократтыг болганын, ажык-чарлыг эрткенин соңгулдалар хүнүнде барык-ла соңгулда участок бүрүзүнге турган Россияның болгаш даштыкы чурттарның хөй санныг хайгаракчылары бадыткаан.

Бо бүгү үүлдер үүгле хостуг болгаш бот-догуннаан Россияның байдалынга болур аргалыг болган. Соңгулда комиссияларының бүгү деңнелдерингe ажылдап турган кижилер. Россияның күрүне болурунуң демократтыг үндезиннерин хөгжүдер херекке улуг үлүүн кирген. Олар берге шылгалданы ак сеткилдиг, шынчы тутканнар. Профессионал хүлээлгезин, ажыл-херээн эки билири-биле күүседкен. Эрескеэ ажылы үшүн оларга өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Хүндүлүг соңгукчулар!

Хоойлужудулганын негелделерингe дүүштүр Төп соңгулда комиссиязы соңгулдаларның түннелдерин албан езузу-биле чарлаан. Олар силерге билдингир. Июнь 16-да Россия Федерациязының Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат чангыдаа кордакчы соңгуттаан.

Маңаа холбаштыр июль 3-те катап бадылаашкыннар-ны кылыр бис. Россия Федерациязының Президентизиниң албан-дужаалынга ийи кордакчының: Борис Николаевич Ельциниң азы Геннадий Андреевич Зюгановтуң кайы-бирээзин шилип алыр ужурлуг силер. Оларның кайызы келир дөрт чылда Россия Федерациязының Президентизи болу бээри силерден хамааржыр.

Катап бадылаашкыннар үезинде, анаа чеже соңгукчу киржириндeн хамаарылга чокка соңгулдалар болур. Ынчангаш силерниң чамдыыңар соңгулдалар хүнүнде участоктарга келбейн баар болзунарза, соңгулдаларның түннелдерин чоннуң эвээш кезиинин тура-соруу тодарадыптар байдал тургустунуп кээп болур.

Ынчап баар болза, чүүнүдаа мурнунда бодунуң Төрээн чуртунуң чөптүг болгаш чаагай чоруун бедик көрүп чоруур хөй национальдыг улуска ол частырыг болур ужурлуг. Ынчаар кылып болбас! Бодунарның хүлээлгенерни күүседиринге амыдыралчы сагыш човаашкынынар шаптык катпас деп бодай-дыр бис.

Июнь 16-да кордакчыларга силерниң берген бадылаашкыннарынар чүгле соңгулда кампаниязының кол кижилерин тодараткан болгаш Россия Федерациязының Президент соңгулдаларының түннелинге салдар чедирбес деп чүвени утпаңар. Россияның Президентизи кым болурун чүгле катап бадылаашкыннар тодарадыр. Силерниң амыдыралчы эрге-ажыктарыңарга дүгжүп турар, деннеп, ылаваыаан шиитпирни хүлээп алыңарга бүзүреп турар бис.

Катап бадылаашкыннар организастыр, эрге-хоойлу норма-чижектеринe дүүштүр эртсин дээш, болдунар-ла бүгү үүлдерни соңгулда комиссиялары кылыр дээрзин бодувус талавыстан бүзүредип тур бис. Күзелсоруунарны хостуг илередир бүгү байдалдарны тургузар бис.

Хүндүлүг соңгукчулар!

Июль 3-те соңгулда участоктарынга келгеш, Россия Федерациязының Президентизинге ийи кандидаттың кайы-бирээзи дээш бадылаашкыннарынарны бээринче силерни кыйгырылывыс.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ

ҮЛҮҮН КИИРГЕННЕР

Таңдыда «Россия» совхозту эде организастаар дугайында Владимировка суурга чугаа-ссот үнгениниң соонда, механизаторларның холу салдынып, 1994—95 чылларда чер ажылынче сагыш салыр кижи ховартаан турган.

Ооң кадында бо кыска үе дургузунда ук ажыл-агыйны удуртуру-биле 6 директор солушкан. Байдал мындыг турда, кандыг ажыл турар боор.

Бо чылын мырыңай совхозту дүжүргеш, Чагытай хөлдүн девискээринде ховутрактор бригадазының шөлдериниң чартыын чер ажылдыларга берген. Олар боттарының план езугаар саңаашкыннарны кылып каан 1000 гектар шөлүнге кызыл-тасты чоокку хүннерде чажыр дооскан. Улаштыр олар Бай-Хаактың хлеб заводунуң арендага алган черинге тарааны 200 гектарга, кожуун чагырга черинин шиитпирин езугаар, эвээш хандырылгалыг өг-бүлелерге дуза кадары-биле аш-чем тараазын база-ла 200 гектар шөлге чашканнар.

Тараа чүдүрүкчүлери Валерий Намчыл, Азиат Санчат, Артур Тас-оол, човаачылар Александр Хуурак, Василий Морозов, трактористер Херел Соян, Орлан Санчат, Алексей Халбаажык, Иван Сунгар-оол олар демниг ажылдан, тарылганы доозарынга төлептиг үлүүн киргеннер.

Савый-оол ООРЖАК.
Таңды кожуун.

ЧЕР АҢДАРЫЛГАЗЫ

Кызыллың куш фабриказы бо чылын Таңды кожуунуң девискээринде тараа шелу алгаш, ында боттарының механизастаттынган отрядын организастап тургускан.

Азырал куштарның чиир аш-чемниң айтырыглары нарыыдан келгени-биле, будуулгенин удуртулгазы, тараа-быдааны боттары бүдүрүп, чеминге эвээш чарыгдалларны үндүрер сорулганы мурнунга салган.

Механизастаттынган отрядта ниитизи-биле 20 ажылчын хаара туттунган болгаш 6 трактор быжыглаттынган. Машина-техниканы артык кезектеринин негеттинин турганы-биле часкы сезонну эрттирип алырынга эвээш-биче бергедээшкиннер база тургулаан. Ындыг-даа болза оларны ажып эрткеш, механизаторлар 1200 гектар черде кызыл-тасты өй-шаанда чажып доосканнар. Трактористер Чиколай Ондар, Эрес-оол Куулар, Владимир Назажан, Дурген-оол Чыдыгбай, Ичин-Доржу Хертек, Владимир Шактар-оол олар боттарына быжыглаан техниканы камнаг эдилеп, онааңган ажылынга кызымак чоруун көргүзүп турарын маңаа демдеглээри чүгүл.

Бо хүннерде отрядтың механизаторлары чайгы чер аңдарылгазынче органиэастыр-биле кирипкен, 800 гектар шөлүнге болбаазырадылгазын олар бо чылын аш удаа чорударын планнаан.

УТКУП АЛГАННАР

Чазын апрель 2-нин хүнүнде ИХЯ-ның бажыңының чаныңдан бөлүк 50 оолду Чечняже удеп турганын чон сактыр боор.

Бо хүннерде олар төрээн Тыва-зыче ээп чаңып келгеннер, чүгле 50 эвес, а 49 кижи. Оларның эразындан Вячеслав Саяанович Донгак хыл дээн чалыы назынында Чечняга албан-хүлээлгезин эрттирип турган, төрээн черинге ээп келбейн барганы ол.

ИХЯ-ның тускай сорулгалыг отрядын (ОМОН) ишти-ки херектер сайыды С. С.-Б. Монгуш, Тыва Республиканың прокуроры А. П. Дамба-Хуурак болгаш өскелер-даа уткаан.

ОМОН-чуларның кады чораан командири капитан В. А. Чупрасов отрядтың дайынчыларының хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседкеш келгенинге өөрүп четтиргенин илереткен.

Ол ышкаш дайынчыларны оларның ада-иелери, алган эштери, душтук кыстары, ажытөлдери, дөргүл-төрелдери дириг чечектерни сунуп, өөрүшкүнүн қарак чайы-биле уткуп алганнар.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДӘӘЛЕР

РЕСПУБЛИКА: хүн бүрү амыдырал

КИЖИЛЕР, АЙТЫРЫГЛАР, ЭСКЕРИГЛЕР

ТҮҢНЕЛИ ЧЕРЛЕ КӨСТУ БЭЭР

(Сагыш салыышкынны — тарып чашкан тарааже)

Часкы тарылганың чымыштыг кыска үелери диңмиреп эрте берген. Хову-шөлдериң эзлериниң, механизаторларның сеткил-сагыжын черде чажып тарып алган тараазы чайны өттүр дүвүредип кээр болгай. Дүжүт ажаалдаынга чедир үе хүн келген тудум-на чоокшулап орар. Хая көрүүн четтикпээнивисте, тараа чедиштир өзүп, быжып келген бояр. Машина-техниканы, комбайнларывысты сөптөп-селип алыр үевис бо-дур. Бо чылын аш-чем тараазын бүдүрерин эрткен чылдардан ковуладыр дээш, ТР-ниң Чазаа хөй күжеңнишкиннерги үндүргенинин ачызында 64155 гектар черде кызыл-тасты республиканың колхоз, совхозалары чажып тарып алганнар. Бо шөлдерден ээ-не эвээш дизе-ле, бир гектардан ортумаа-биле 6—7 центнер ажыт алыр болзувусса, 448000 центнер хире тарааны ажаап алган болур-дур.

Часкы хову ажылдарының эрткенинин талазы-биле түннелдерни бистиң номчукчуларывыска сонуургадыры-биле, ТР-ниң келээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыдының чер ажылының талазы-биле оралакчызы Валентин Васильевич Хангаев-биле ужуражып чугаалаштым.

— Бистиң республика ласкы хову ажылдарын эвээн дүвүрээзиниң байдал-биле эгелээн болгай. Ол каннаан шиитпирлеттингенил? РФ-тин өске девискээрлериниң дузазы чокта ажыл-агыйлаңга негеттинин турган тараа үрезинин тыл алырыгы талазы-биле тургустунуп келген бергедээшкиннериги ажып эртери болдувыс турган ышкажыл. Валентин Васильевич?

— Тараа болгаш мал чеминге хереглээр культураларның үрезинин-биле колхоз, совхозтар, коллективтир бүдүүлгелер моон мурнунда чылдарда колдуунда-ла боттары болур-чогууру-биле хандыртынып келген. Бо чылын часкы тарылганы организастыг эрттирип алыр дээш шынап-ла хөй шаптараазыннарга таварышканнарывысты чажырып шыдавас мен. Дорту-биле чугаалаайн. Удуртукчулар мени шын билип алыр ужурлуг. Республикада ажыл-агый бүрүзү ТР-ниң Чазаанче база Кодээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызынче көрүп, харыы маңаан турупкан турдулар. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың дорт киржилгени, деткимчезинин ачызында херек ужурлуг тараа үрезининің күрлавыры тургустунган. Сайыдывыс болу Саян артында партнерларывыс-биле чугаалажып, керээдутуржулгалар кылыр дээш каш улаштыр ынаар четтээн дээр. Улуг-хун, суббота дивейн, телефон, харылаа дамчыштыр ол-бо девискээрлер-биле дун-хүн чок харылажып турдувус. Үрезин айтырыы ээ-не нарын боор турганын база катап демдеглекеднм. Чер аразы херин, талыгыр орандан тараа биленин ап дөп чүвениң халалының чамдык удуртукчудар чедир билбейн, үнелеейн баары харааданчыдыр.

Тарылганың хуусаазы чоокшулап келгенин барымдаалаш. Саян артында хосрайларның тараа хүлээп алыр цуктуларының биске саналдаан өртектеринге чешпеэрежилгени берип, бир тоннада 2 млн. рубль чедип турар улуг өртектиг тараа үрезинин Тываже киир сөөртүр ужурга таварыштывыс.

Ниитизи-биле Красноярск крайының ол-бо районнарындан 2440 тонна, Ачинскиден — 656, Омскиден — 2600 тонна үрезинни садып алдывыс. Ооң иштинде республиканың арат (тараачын) ажыл-агыйларынга 1000 тоннаны бердивис, артканың колхоз, совхозтарга, коллективтиг бүдүүлгелерге четчир шаабиле үледивис. Оода ядарааада, мал чеминге хереглээр сула үрезинин безин Саян артындан барып садып эккелдивис. Черле бисте ажыл-агыйжы эвес талалар бардыр ийин. Арбайны база-ла «Красноярскинин тараа хүлээп алыр пунктузу» акционер ниитилелдин ачызында тывар аргалыг болдувус. Ооң чингине директору А. С. Макаревичиге биске чедирген дузазы дээш көдээ ажыл-агый бүдүүлгелериниң удуртукчуларының мурнундан өөрүп четтиргенивисти илередип каары артык эвес боор деп бодай-дыр мен. Бо айтырыглардан мынчаар уштунган бис.

— Часкы тарылга талазы-биле моон соңгаар чугаа чорудары болдунмас. Ынчангаш ооң түннелдерин үндүрүп болур. Ону номчукчуларывыска таныштырып көрүпеерем.

— Кысказы-биле тайылбыр кылыйн. Республика ниитизи-биле 74389 гектар шөлде тараа культураларын чашкан, 1995 чыл-биле деңнеергe. 67,5 хуу болганы ол. Ооң иштинде кызыл-тасты 64155 гектар черде тараан боор турар. Тараалан кожуннарывыс Таңды — 22936 гектарда тараа культураларын, кызыл-тасты — 20201, Каа-Хем — 11996. Кызыл кожуун 6741 гектар шөлде тараа культураларын чажып, ээ-не хөй хемчээлдиг аш-чем тараазын бүдүрүп алырынын магадылалын тургусканнар. Бо үш кожуун ниитизи-биле 37047 гектар черде кызыл-тас тараан. Моон рыын-Хемчик (130 кижи), Сүт-Хөл (111 кижи), Бай-Тайга (95), Кызыл кожууннар (24 кижи) каара туткан боор турар. Эрткен чылын суггат ажылынга 511 кижи турган болза, бо чылын оларның саны 638 кижи чедир өскен.

— ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак майда селектор дамчыштыр эрткен хуралга кызыл тургаш, тыптынын алган үрезинивисти тотчеглеп, чажырып садыпсаарарын болдурбас талазыбиле республиканың колхоз, совхозтарының директорларынга шыңгыызы-биле сагындырган болгаш кожуун, суму чагыргаларының даргаларынга хөй-ниитиниң контролер-хайгаракчыларының комиссияларын тургуская турарын сүмеелээн болгаш ону Чазак доктаалында айтып каан болгай. Анаа хамаарыштыр кысказы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Бо айтырыгга амдыызында дорт харыы берип шыдавас мен. Ажылдар чоруттунуп турар. Кайы колхоз, совхоз, арат (тараачын) ажыл-агыйлары кандыг шөлде, каш гектар черде кызыл-тас чашканын чоокку үеде тодарадып, үндүрүп кээр бис. Ынчан ону бүгү чонга чарлап дыңнадыр апаар. Араттарга хамаарыштыр алыр болза, мында илередип, тодарадыр үүлдер эвээш эвес. Яамынын берген тараазын сайгарылга баазазындан үндүр сөөртүп алгаш чоруткаш, дедир-ле «Тыва тараа продуктулары» акционер ниитилелге барып садып турар деп медээлер бисте келген. Ооң шынын тыпкаш, тараа дужаакчыызының ады, фамилиязын тодараткаш, солун арнынга тускай материалды чыдыып бижиир бис.

— Интервью бергенинер дээш четтиргивис.

Тапов ЧИГДЕН чугаалашкан.

Тыва Республиканың Чазааның доктаалдары

Психотерапия талазы-биле Делегей Чөвүлелинин I Конгрезинин ажылынга тыва эртемденнер делегациязының киржилгезинин дугайында

1993 чылда Тыва Республиканга эткен тыва-америк эртем семинарынын болгаш 1994-1995 чылларда чоруткан эртем-шинчилел экспедицияларының түннелдерин талазы-биле, 1996 чылдың июнь 29-тан июль 4-ке чедир Австрияның Вена хоорайга болур психотерапия талазы-биле Делегей Чөвүлелинин I Конгрезинин ажылынга киржири-биле тыва эртемденнерни, хамнар-биле кады 7 кижини чалаан.

Ук Конгресстиң 84 секцияларының, оларның бирээзи хамнар секциязы, ажылынга психотерапия талазы-биле делегейде көскү 60 ажыг специалистер, ооң иштинде София Фрейд болгаш бүгү диптернин 72 чурттарындан 2213 специалистер киржир.

Хамнар секциязының онзагайын база Россияда база Тыва Республикада экономиктиг байдалдарның берге боор турарын барымдаалаш, конгресстин оргкомитеди хамнар шинчилээшкиннериниң болгаш ооң австри салбырының фондузунуң акша-хөрөнгизиниң күсели-биле тыва делегацияны ынаар чалаан.

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Психотерапия талазыбиле Делегей Чөвүлелинин I Конгрезинин ажылынга киржир тыва делегацияны 7 кижи составтыг бадылаар. Олар болза профессор М. Б.-Х. Кенин-Лопсан, аспирант Н. О. Товуу, хамнар О. П. Тойдук, С. Ч. Канчыыр-оол, К. Х. Хуурак, С. Х. Борбак-оол, хелемечи Р. Н. Конгар.

2. Саң яамызы (Нүрсат) Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектерининг талазыбиле күрүне комитединге 25 млн. рубльди делегей ажыл-чорудулгазынга көрдүнген хөрөнгиден хамнар шинчилеллериниң америк фондузунга, сон австри салбырынга, психотерапия талазыбиле Делегей Чөвүлелинге, Конгресстиң оргкомитединге, Австрияның өөредилге сайыдынга суй белектер садып бээри-биле база делегациянын бүгү кежигүннериниң аштанып чемнериниңге ажыглаары-биле үзүп бээр.

Ш. ООРЖАК.

Чөөн-Хемчик кожуунда кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдезин баш удур болдурбас талазы-биле профилактиктиг хемчеглер дугайында

Иштики херектер яамызының мелээзин езугаар алырга, 1996 чылын эрткен беш айларында кижилерни дорамчылап бастырыңга, ыаңгыя кара өжегээр өлүрериңге холбашкан аар кем-херек үүлгедиишкиннериниң саны дыка өскен боор турар. Бо чонин дургузунда аар кемдээшкиннерни чедирит 173 өлүрүүшкүнүн кыткан ол дээрге эткен бүгү чыл дургузунда болган ыныг яңылыг кем-херек үүлгедиишкиннериңден бе-зиг хөй боор турар.

Ыдыктыг бо талазы-биле Чөөн Хемчик кожуунда байдал бергедээ Аваг 1996 чылдың июнь 1-ге чедир кылган өөрү-шүүлүнүнин база олумге чедирген аар кемдээшкиннерлиг таварылгаларның саны эткен чылдың деңнелиңден барык ийи катап ашкан. Ооң байдалын анализтеп көөрге, херек үүлгедир чорук үүгле бар эвес, харын ооң өзөри уламылап, социал бергедээшкиннерни өнөмчилип, кожуунда байдалды нарыыдаарыныңы кол барымдаазы болуп бар чылар. Кем-херек үүлгедиишкиннериге сагышсыраан хамаатылардың хомудалары ол дурбайилди белеткеп алыры чаңылчаан. Олар бо кыжын хереглелиңден арткан сигенин өске ажыл-агыйларга садып-сайгарган, эвээш-биче-даа болгаш акша-көпеекке чедирип алганнар.

Найгын-оол ДАМДЫН
Өвүр кожуун.

КӨДЭЭНИҢ ИШЧИПЕРИНДЕ

Өвүрнүң Чалааты хойжу кооперативтин удуртукчузу Лидия Шокар-биле чоокта чаа ужуражып хой оолдаашкыны ниитизи-биле кайы хире эрткенин, ажыл-иштин түннелдерин кысказы-биле номчукчуларга таныштырарын ооң дилээн мен.

— Ажыл-агыйга хойнун массалыг оолдашкыны март айда эгелээн. Кыштаглаашкыны эки эрттирдивис. 2472 бөц төрүүр хойдан 1865 хураанны камгалап, дорукту-руу алдывыс. Хой оолдаашкыны июнь айның баштайгы он хонуунда доозулган. Малчынар Болай-оол Дун 313 бөц төрүүр хойдан 315 хураганы (103 хуу), Владимир Базан 322 хойдан 327 хураганны (110 хуу) онча-менди камгалап өстүргеннер. Хой жу коданнарын суг-биле хандырылгазында үзүктелиишкин чок. Бо ажылды доктаамал чорудар сорулга-биле бир автомашинаны, тракторну быжыглаанындан бергедээшкиннерге таварышпайн тур бис.

Малчыннар чайын боттарының күжү-биле шиитинин болгаш хуу-даа мал-маганынга четчир хемчээлдиг сиген-ширтонна үрезинни садып алдывыс. Ооң иштинде республиканың арат (тараачын) ажыл-агыйларынга 1000 тоннаны бердивис, артканың колхоз, совхозтарга, коллективтиг бүдүүлгелерге четчир шаабиле үледивис. Оода ядараада, мал чеминге хереглээр сула үрезинин безин Саян артындан барып садып эккелдивис. Черле бисте ажыл-агыйжы эвес талалар бардыр ийин. Арбайны база-ла «Красноярскинин тараа хүлээп алыр пунктузу» акционер ниитилелдин ачызында тывар аргалыг болдувус. Ооң чингине директору А. С. Макаревичиге биске чедирген дузазы дээш көдээ ажыл-агый бүдүүлгелериниң удуртукчуларының мурнундан өөрүп четтиргенивисти илередип каары артык эвес боор деп бодай-дыр мен. Бо айтырыглардан мынчаар уштунган бис.

— Часкы тарылга талазыбиле моон соңгаар чугаа чорудары болдунмас. Ынчангаш ооң түннелдерин үндүрүп болур. Ону номчукчуларывыска таныштырып көрүпеерем.

— Кысказы-биле тайылбыр кылыйн. Республика ниитизи-биле 74389 гектар шөлде тараа культураларын чашкан, 1995 чыл-биле деңнеергe. 67,5 хуу болганы ол. Ооң иштинде кызыл-тасты 64155 гектар черде тараан боор турар. Тараалан кожуннарывыс Таңды — 22936 гектарда тараа культураларын, кызыл-тасты — 20201, Каа-Хем — 11996. Кызыл кожуун 6741 гектар шөлде тараа культураларын чажып, ээ-не хөй хемчээлдиг аш-чем тараазын бүдүрүп алырынын магадылалын тургусканнар. Бо үш кожуун ниитизи-биле 37047 гектар черде кызыл-тас тараан. Моон рыын-Хемчик (130 кижи), Сүт-Хөл (111 кижи), Бай-Тайга (95), Кызыл кожууннар (24 кижи) каара туткан боор турар. Эрткен чылын суггат ажылынга 511 кижи турган болза, бо чылын оларның саны 638 кижи чедир өскен.

— ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак майда селектор дамчыштыр эрткен хуралга кызыл тургаш, тыптынын алган үрезинивисти тотчеглеп, чажырып садыпсаарарын болдурбас талазыбиле республиканың колхоз, совхозтарының директорларынга шыңгыызы-биле сагындырган болгаш кожуун, суму чагыргаларының даргаларынга хөй-ниитиниң контролер-хайгаракчыларының комиссияларын тургуская турарын сүмеелээн болгаш ону Чазак доктаалында айтып каан болгай. Анаа хамаарыштыр кысказы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Бо айтырыгга амдыызында дорт харыы берип шыдавас мен. Ажылдар чоруттунуп турар. Кайы колхоз, совхоз, арат (тараачын) ажыл-агыйлары кандыг шөлде, каш гектар черде кызыл-тас чашканын чоокку үеде тодарадып, үндүрүп кээр бис. Ынчан ону бүгү чонга чарлап дыңнадыр апаар. Араттарга хамаарыштыр алыр болза, мында илередип, тодарадыр үүлдер эвээш эвес. Яамынын берген тараазын сайгарылга баазазындан үндүр сөөртүп алгаш чоруткаш, дедир-ле «Тыва тараа продуктулары» акционер ниитилелге барып садып турар деп медээлер бисте келген. Ооң шынын тыпкаш, тараа дужаакчыызының ады, фамилиязын тодараткаш, солун арнынга тускай материалды чыдыып бижиир бис.

— Интервью бергенинер дээш четтиргивис.

Тапов ЧИГДЕН чугаалашкан.

МАЛЫ КАЖЫЛ, КӨРЭЭЛИ

Таңды кожуунун «Кара-Булун» совхозунда ниитизи-биле 741 шээр мал бар. Ооң иштинде 391 төрүүр хой. Малчыннар Николай Ондар, Олег Кара-оол төрүүр 100 баш хойдан тус-тузунда 80—80 хураганнарны алганнар. Малчыннар чазагларынче көшкен. Керээ езугаар хойжулар бир хойдан ийи килограмм дүктү кыргып алыр ужурлуг. Ол керээ күүсеттине бээринин барымдаазы малчыннарда бар.

Совхозта 664 баш бода мал бар, ооң иштинде 205 инек. Чыл эгезинден бээр 95 бызаа алган, олар онча-менди. 745 центнер сүт бүдүрген, ону Кызылдың сүт комбинадынга болгаш иштики хереглелге өрме кылдыр тыртып турган. Сүт-бараан фермаазында 14 саанчы бар, олардан Роля Баир-оол, Надежда Саая, Наталья Балчир шылгаран, мурнуку одуругда чоруп туралар.

Ажыл-агый хаваннарны база азыраан турар. Кайда-даа акша-төгерик чок болганындан, чыл эгезинде 50 чедип турган хаваннарны акша орнунга база мурнакчыларны шаннап, мактаарынга хереглээнинден 24 төрүүр кыс хаваннар арткан. Совхозта 186 чылгы бар, олардан төрүүр 36 бе бар. Чыл эгезинден бээр 20 кулун камгалап алдынган. Чылгыны Семен Ооржак Шаңган деп чер-де онча-менди кадарып турар.

Көгер-оол ООРЖАК.

Даарта — РФ-тиң Президент соңгулдаларының хүну

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының кыйгырыы

Эргим соңгукчулар!

Июнь 16-да Россия Федерациязының Президентизиниң — күрүне Баштыңының албан-дужаалынга соңгулдалар эрткен болгай. Анаа бистиң ада-чуртчуларывыстың — соңгукчуларның 70 хуузу киришкен.

Россияның хүндүлүг чону, идепкейлиг хамааты туружуңар, Төрээн чурттуң салым-чолунга сонуургалынар болгаш ооң келир үеэ дээш бедик харыысалганы көргүскенинер дээш четтиргенивисти силерге илергейлеливис.

Кижи бүрүзү соңгулда хааржактарынче бадылаашкын бюллетеньнерин суккаш, күрүне херээн эргелеп-башкарарынга боттарының конституция езугаар эргезин боттандырганы ол болгай. Силерниң хостуг илереткен тура-соруунар бадылаашкыннарның түннелдериндe кирген, ону ниитилел хүлээп көрген, анаа чигзиниг турбас.

Соңгулдаларның дүрүм езугаар база демократтыг болганын, ажык-чарлыг эрткенин соңгулдалар хүнүнде барык-ла соңгулда участок бүрүзүнге турган Россияның болгаш даштыкы чурттарның хөй санныг хайгаракчылары бадыткаан.

Бо бүгү үүлдер үүгле хостуг болгаш бот-догуннаан Россияның байдалынга болур аргалыг болган. Соңгулда комиссияларының бүгү деңнелдерингe ажылдап турган кижилер. Россияның күрүне болурунуң демократтыг үндезиннерин хөгжүдер херекке улуг үлүүн кирген. Олар берге шылгалданы ак сеткилдиг, шынчы тутканнар. Профессионал хүлээлгезин, ажыл-херээн эки билири-биле күүседкен. Эрескеэ ажылы үшүн оларга өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Хүндүлүг соңгукчулар!

Хоойлужудулганын негелделерингe дүүштүр Төп соңгулда комиссиязы соңгулдаларның түннелдерин албан езузу-биле чарлаан. Олар силерге билдингир. Июнь 16-да Россия Федерациязының Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат чангыдаа кордакчы соңгуттаан.

Маңаа холбаштыр июль 3-те катап бадылаашкыннар-ны кылыр бис. Россия Федерациязының Президентизиниң албан-дужаалынга ийи кордакчының: Борис Николаевич Ельциниң азы Геннадий Андреевич Зюгановтуң кайы-бирээзин шилип алыр ужурлуг силер. Оларның кайызы келир дөрт чылда Россия Федерациязының Президентизи болу бээри силерден хамааржыр.

Катап бадылаашкыннар үезинде, анаа чеже соңгукчу киржириндeн хамаарылга чокка соңгулдалар болур. Ынчангаш силерниң чамдыыңар соңгулдалар хүнүнде участоктарга келбейн баар болзунарза, соңгулдаларның түннелдерин чоннуң эвээш кезиинин тура-соруу тодарадыптар байдал тургустунуп кээп болур.

Ынчап баар болза, чүүнүдаа мурнунда бодунуң Төрээн чуртунуң чөптүг болгаш чаагай чоруун бедик көрүп чоруур хөй национальдыг улуска ол частырыг болур ужурлуг. Ынчаар кылып болбас! Бодунарның хүлээлгенерни күүседиринге амыдыралчы сагыш човаашкынынар шаптык катпас деп бодай-дыр бис.

Июнь 16-да кордакчыларга силерниң берген бадылаашкыннарынар чүгле соңгулда кампаниязының кол кижилерин тодараткан болгаш Россия Федерациязының Президент соңгулдаларының түннелинге салдар чедирбес деп чүвени утпаңар. Россияның Президентизи кым болурун чүгле катап бадылаашкыннар тодарадыр. Силерниң амыдыралчы эрге-ажыктарыңарга дүгжүп турар, деннеп, ылаваыаан шиитпирни хүлээп алыңарга бүзүреп турар бис.

Катап бадылаашкыннар организастыр, эрге-хоойлу норма-чижектеринe дүүштүр эртсин дээш, болдунар-ла бүгү үүлдерни соңгулда комиссиялары кылыр дээрзин бодувус талавыстан бүзүредип тур бис. Күзелсоруунарны хостуг илередир бүгү байдалдарны тургузар бис.

Хүндүлүг соңгукчулар!

Июль 3-те соңгулда участоктарынга келгеш, Россия Федерациязының Президентизинге ийи кандидаттың кайы-бирээзи дээш бадылаашкыннарынарны бээринче силерни кыйгырылывыс.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ

Россияның биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүдериниң ассоциациязының Россия Федерациязының Президентизинге болгаш Федералдыг Хуралына, Россияның Чазаанга, Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлужудулга хуралдарынга болгаш чагырга даргаларынга КЫЙГЫРЫЫ

Амгы үеде Россияның чурттакчы чонунуң барык үштүң бир кезии биче сайгарлыкчы чорук-биле холбашкан. Чус-чус муң биче бүдүүлгелер — ол дээрге миллион-миллион өнчү ээлери, бүдүүлге организакчылары болгаш ажыл-ишчилери ниитилел хөгжүлдезиниң быжыг туруштуг болуурунга сонуургалдыг рынок реформаларының талалакчыларыдыр.

Россияның биче бизнези реформаларның бүгү чылдарының дургузунда экономиканың хөгжүп орар сектору боой турган. Ол бодунуң ажыл-чорудулгазын тус черниң хереглелдерин болгаш аргаларын ажыглап чорудуп келген.

Бөгүнде Россияда биче сайгарлыкчы чоруктун хөгжүүрүнге кончуг таарымча чок чорук тургустунуп турар, ынчангаш күрүненин талазындан идепкейлиг база эки талалыг деткимче чок болур болза, экономиканың бо сектору кызырып, буурап дужеринге чедип болур.

Россияның девискээр бүрүзүнге биче бизнести хөгжүлери дээш улуг күженнишкиннерни кылырынче кыйгырып тур бис. Бо чоокку чылдарда биче сайгарлыкчы чоруктун секторунга «критиктиг массаны»: мун чурттакчыга онзаштыр амылдап турар 25—30 бүдүүлге турар болурун чедип алыры чугула.

Ону чедип алыры, социал дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырар, биче бизнестин алырынга хөй санныг ажылдаар черлерни тургузар, өске секторларга ажыл чок чоруктун эзеринге удур хемчеглерни алырынга салдар чедирер. Хөй-хөй экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге, девискээрлер бюджеттериниң орулгаларын немээр арганы бээр.

Ону чедип алыры-биле, Россия Федерациязының субъект бүрүзүнге биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүлериниң талазы-биле күрүне политиказының концепциязын база ону боттандырарының талазы-биле бирги ээлчеглиг хемчеглерниң программазын ажылдап кылыры эргежок чугула.

ГФ-тиң Президентизиниң «Россия Федерациязында биче сайгарлыкчы чорукту күрүнеден деткириниң талазы-биле бирги чергениң хемчеглериниң дугайында» 1996 чылдың апрель 4-те № 491 Чарлыын күүседирин хандырары, а ол ышкаш 1996-1997 чылларда Россия Федерациязында биче сайгарлыкчы чорукту күрүнеден деткириниң федералдыг программазын, ол чергелиг девискээрлер программаларын акшаландырарын эгелээр дугайында айтырыгны дарый шиитпирлээри онзагай чугула боор турар.

Бөгүнде тургустунган байдалды эдери-биле, бистиң бодап турарывыс-биле, дараазында үш кол угланыышкынкарга күженнишкиннеоны мөөнээри эргежок чугула:

— биче бизнести хөгжүдериниң оруунда административтиг моондактарны чайладыры;

— улуг болгаш ортумак бүдүүлгелерниң ажыглаттынмайн азы чедир ажыглаттынмайн турар күүлериниң күселі-биле биче бүдүүлгелерге оран-саваны тыпсырынын аргазы-биле бааза өнчүнүн айтырыын шиитпирлээри;

— биче бизнестик үндүүр талазы-биле автономиязын тургузары, ол үүл дээрге биче бүдүүлгелерден кирип турар бүгү үндүүрлерни Россия Федерациязының субъектизинин база тус черлериниң бюджеттеринче 100 хуу киир санаары.

Бо айтырыгларны шудургу болгаш даарый шиитпирлээри—бистерге шиитпирүүска онзагай чугула «Бай-шыырак девискээрлерден күштүг Россия тургустунар» деп лозуну амыдыралга шиитпирлеттинеп, бистин Төрээн чуртувустуң социал-экономиктиг катап тургуулгезынга боттуг байдалдарны тургузарынга ооң күрүне тургузуун быжыглаарынга болгаш демократтыг хөгжүдериниге дузалаар.

Ниити-россиянын «Россияда биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүдериниң ассоциациязы» хөй-ниитиниң субъектизинин базаа тус съездизинге хүлээп алган.

1996 чылдың май 30.
Москва хоорай.

1996 ЧЫЛДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ РЕСПУБЛИКА БЮДЖЕДИНИҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

1 чүүл. 1996 чылда Тыва Республиканың республика бюджедин чарыгдалдар талазы-биле 765077 млн. рубль база орулгалар талазы-биле 716246 млн. рубль түңге бадылаар.

1996 чылда республика бюджединиң четпес эң кыдыкы хемчээлин 48831 млн. рубль түңге доктаадыр.

2 чүүл. Чыл төнчүзүнде Тыва Республиканың республика бюджединиң кассада саарылгалыг бар акшазын 2000 млн. рубль түңге доктаадыр.

3 чүүл. 1996 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң орулгаларын:

Тыва Республиканың девискээринге кылып бүдүрүп турары барааннарга (ачы-дузаларга, ажылдарга) немелде өртекке үндүрүгден орулгаларның 25 хуузунун;

Тыва Республиканың девискээринде бүдүрүп турар спиртке, водкага болгаш ликер-водка кылыгларынга акцизтерден орулгаларның 50 хуузунун;

республика чагыргалыг бүдүрүлгелериниң бүдүрүп турары, арткан барааннарынга акцизтерден орулгаларның 100 хуузунун;

агроүлетпүр комплекизиниң кол чугула бүдүрүлгелерин саң-хөө талазы-биле деткиринге 1996 чылдың январь 1-ге чедир бүдүрүп кылган барааннарның (ажылдарның, ачы-дузаларның) саарылгаларының талазы-биле, өнчүнүң хевиринден хамаарылга чокка, бүдүрүлгелерден, албан черлеринден болгаш организациялардан тускай үндүрүгүнүң орулгаларындан 33 хуузунун күселиби-ле;

орулгадан (арыг орулгалардан) тыртып ап турар үндүрүгүнүң күселиби-ле:

— көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадып турар бүдүрүлгелерден 20 хуу төлевир хемчээли-биле;

—харылзаштырыкчы ажылчорудулганы кылып турар бүдүрүлгелерден, биржалардан, брокер контораларындан, ол ышкаш чээли болгаш камгаладылга организациялардан 30 хуу төлевир хемчээли-биле;

— арткан бүдүрүлгелерден болгаш организациялардан 22 хуу төлевир хемчээли-биле тыртар орулгадан (арыг орулгадан) үндүрүгүнүң;

Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларынга дүүштүр бадылааны нормативтиг шилчидилге талазы-биле хуужудулгадан орулгалардан;

черниң геологтуг шинчилелиниң девискээр программаларынга дүүштүр ажылдарны тускай орулгалыг акшаландырарынга минерал-чиг эт баазазын катап тургузарынга шилчидилге акшаларның;

бараан бүдүрүкчүлериниң болгаш тудуг организацияларының бүдүрүлгелериндек аңгыда, күштүг бооп турар төлевир хемчээлдери-биле республика өнчүзүнүң бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгилеринге үндүрүгүнүң;

республика өнчүзүнүң бараан бүдүрүкчүлериниң эт-хөреңгизинге үндүрүгүнүң күселиби-ле 1 хуу төлевир хемчээли-биле база тудуг организацияларынга 0,5 хуу төлевир хемчээли-биле;

бойдус курлавырларын ажыглааны дээш төлевирлериниң 25 хуузунун;

1995 чылдың декабрь 31-де байдал-биле күштүг бооп турган тарифтер-биле суг ажыл-агый системаларындан үлетпүр бүдүрүлгелериниң ап турары суг дээш 2 коэффициентилиг төлевирлериниң;

Тыва Республиканың хоойлужудулга албан ажылдарынга дүүштүр республика бюджединче шилчидер ужурлуг өске-даа үндүрүглериниң, хавырар акшаларның болгаш өске-даа төлевирлериниң күсели-биле тургузар.

4 чүүл. 1996 чылда хоорайларның болгаш суурларның чери дээш чер үндүрүүнүң база аренда төлевириниң акша-хөреңгилерин төпчүдериниң үлүүн 55 хуу хемчээлдиг кылдыр доктаадыр, олардан 30 хуузун черниң дүжүткүрүн бедидериниң база чер кадастрын чорударының күрүне программазын акшаландырары-биле база 25 хуузун, а ол ышкаш 10 хуузун көдээ ажыл-агый ужур-дузалыг черлер дээш чер тургузуун база черниң ажыглалын экижидер талазы-биле төпчүткен хемчеглерни күүседири-биле, Тыва Республиканың республика бюджединие шилчидер.

5 чүүл. Тыва Республиканың 1996 чылда республика бюджединге орулгаларның кирер кол-кол дестерин дараазында түннер-биле өөренип көөр:

(млн. рубль)

1. ҮНДҮРҮГ ОРУЛГАЛАРЫ — шупту	19680
ооң иштинде:	
бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның орулгазынга (арыг орулгаларынга) үндүрүг	4290
Немелде өртекке үндүрүг	866
Акцизтер	6441
Улус ажыл-агыйының эң чугула адырларын саң-хөө талазы-биле деткиири-биле бүдүрүлгелерден, албан черлериндеи база организациялардан тускай үндүрүг	200
Бойдус курлавырларын ажыглааны дээш төлевирлер	6016
олардан:	
минерал-чит эт баазазын дагын тургузарынга шилчидер акшалар	4030
үнелиг металлдарның мөөң чыдар черлери дээш төлевир	1985
суг ажыл-агый системаларындан ап турары суг дээш төлевир	1
Бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгизинге үндүрүг	1144
Өске-даа үндүрүглер, хавырар акшалар, каайылар болгаш шилчидер акшалар — шупту	723
олардан:	
чуртталга фондузунуң база социал-культура адырының объектилериниң ажаалда-тежээлдезинге үндүрүг	682
II. ҮНДҮРҮГ ЭВЕС ОРУЛГАЛАР — шупту	948
ооң иштинде:	
Күрүне өнчү-хөреңгизинден ийикпе, ажылчорудулгазындан арыг орулгалар	75
Күрүнеге хамааржыр эт-хөреңгилерни сатканындан арыг орулгалар	689
Администрация шугуму-биле төлелгелер	30
Торгаал хемчеглер	50
Үндүрүг эвес өске-даа арыг орулгалар	104
III. ФЕДЕРАЛДЫГ БЮДЖЕТТЕН САҢ-ХӨӨ ДУЗАЗЫ — шупту	695618
ооң иштинде:	
трансферттер	385780
Федералдыг бюджеттен удур-дедир санажылгалар-биле ап турар акша-хөреңгилер	309838

6 чүүл. 1996 чылда коожуннарның болгаш Кызыл база Ак-Довурак хоорайларның бюджеттеринче федералдыг дараазында үндүрүглерден киирилделерни:

орулгадан (арыг орулгалардан) үндүрүгүнү:

— продукция кылып үндүрүп турар бараан бүдүрүкчүлериниң бүдүрүлгелериндеи, а ол ышкаш энергетика, одалга, хөмүр үлетпүрүнүң бүдүрүлгелериндеи болгаш транспорттан 21 хуу төлевир хемчээли-биле;

—харылзаштырыкчы ажылчорудулга кылып турар бүдүрүлгелерден, биржалардан, брокер контораларындан, а ол ышкаш чээли болгаш камгаладылга организацияларындан 30 хуу төлевир хемчээли-биле;

— көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадып турар бүдүрүлгелерден 20 хуу төлевир хемчээли-биле;

— арткан бүдүрүлгелерден болгаш организациялардан 22 хуу төлевир хемчээли-биле шилчидер.

Видеосалоннарның (видео көргүзүглерден) орулгаларынга, видео-, аудиокассеталарны хөлезилеткениннеи, а ол ышкаш оларны чара бижиткениннеи үндүрүг 57 хуу төлевир хемчээли-биле;

арага-водка кылыгларындан өске барааннарга акцизтерден орулгаларның 100 хуузун;

Тыва Республиканың девискээринде бүдүрүп кылып турар барааннарга (ажылдарга, ачы-дузаларга) немелде өртектерге үндүрүгүнүң орулгаларының 25 хуузун;

хуу кижилериниң олча-ажык үндүрүүнден шилчидер акшаның 90 хуузун шилчидер.

Бойдус курлавырларын ажыглааны дээш төлевирлерге:

— бойдус курлавырларын ажыглааны дээш, төлевирлериниң 50 хуузу;

— чер иштиниң байлаан ажыглааны дээш төлевирлериниң 75 хуузу;

—ниити нептереңгей ажыктыг байлактарны дагын катап тургузарынга шилчидер акшалар кирер.

Арага продукциязын бүдүрер, хемчээп кудар база кадагалап шыгжаар эрге дээш лицензиядан кирер чылда.

Бүдүрүлгелерден, албан черлеринден болгаш организациялардан транспорт үндүрүү кирер.

7 чүүл. Тыва Республика талазы-биле Күрүнениң үндүрүг албанының база Тыва Республиканың Үндүрүг полициязының департаментизиниң социал хөгжүлде фондуларының орулгалары республиканың бюджет системазынга киреринде үндүрүг органнарының контрольдаары үндүрүглериниң болгаш ыяап-ла шилчидер төлевирлериниң херек кырында ап кирген түңүнде тустузунда 0,75 база 0,15 хууларының күсели-биле тургустунарын доктаадыр.

8 чүүл. Суг ажыл-агый системаларындан үлетпүр бүдүрүлгелериниң ап турары суу дээш кожуннарның, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларның бюджеттеринге төлевири 1995 чылдың декабрь 31-де байдал-биле күштүг бооп турган тариф езугаар 1996 чылда 2 коэффициент-биле киреринде доктаадыр.

9 чүүл. 1996 чылда республика бюджединиң чарыгдалдарын дараазында түннер-биле доктаадыр:

(млн. рубль)

1. КҮРҮНЕ ЭРГЕЛЕРИ — шупту	15350
ооң иштинде:	
Тыва Республиканың хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагыргазының республика органнарының ажылдаары — шупту	7260
олардан:	
Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралы (съездизи)	479
күүсекчи эрге-чагырганың республика органнарының (яамыларның болгаш ведомстволарның) системазының ажылдаары	8090
2. ДЕЛЕГЕЙГЕ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГА — шупту	1100
ооң иштинде:	
делегейге культура, эртем болгаш информация харылзаалары	1100
3. ЭРГЕ-ХООЙЛУ КАМГАЛААР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГА — шупту	20675
ооң иштинде:	
иштики херектер органнары	4868
иштики шериглер	6010
Күрүненің өртке удур камгалалы	9444
Суд системазы — шупту	353
ооң иштинде:	
нотариат конторалары	353
4. УЛУГ КОЛ ШИНЧИЛЕЛДЕР БОЛГАШ ЭРТЕМ-ТЕХНИКТИГ ДЕПШИЛГЕГЕ ДУЗА ЧЕДИРЕРИ — шупту	5005
5. ҮЛЕТПҮР БОЛГАШ ТУДУГ — шупту	71678
ооң иштинде:	
Одалга үлетпүрү	33850
Минерал-чиг эт баазазын катап тургузары	4030
Тудуг	32963
1992 чылдың январь 1-ге чедир эгелээн чуртталга-кооператив тудуунуң өртээнің аартаанының компенсациязы	800
Төлевилел ажылдарың акшаландырары	35
6. КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ — шупту	6744
ооң иштинде:	
Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези — шупту	5623
ооң иштинде:	
мал ажылының продукциязынга дотациялар	4793
көжүп келген фермерлерге дузаламчы акша	630
мал ажылын хөгжүдер талазы-биле программаларны болгаш хемчеглерни күрүнеден деткиири	200
Көдээ ажыл-агый талазы-биле өске-даа хемчеглер — шупту	1121
ооң иштинде:	
Ветеринария албанын ажаап-тежээри	1121
7. ДОЛГАНДЫР ТУРАР ХҮРЭЭЛЕЛДИ БОЛГАШ БОЙДУС КУРЛАВЫРЛАРЫН КАМГАЛААРЫ — шупту	282
ооң иштинде:	
Биче хемчээлдиг суднолар талазы-биле күрүне инспекциязың ажаап-тежээри	282
8. ТРАНСПОРТ — шупту	4093
ооң иштинде:	
Агаар транспорту	3453
Суг транспорту	640
9. РЫНОК ИНФРАСТРУКТУРАЗЫН ХӨГЖҮДЕРИ — шупту	3500
ооң иштинде:	
Биче бизнес болгаш сайгарлыкчы чорук	3500
10. ЧУРТТАЛГА-КОММУНАЛ АЖЫЛ-АГЫЫЫ — шупту	1290
ооң иштинде:	
Коммунал ажыл-агыйынга тускай дерилгелерни садып алыры	1100
11. ЧАЙГААР БОЛУР АЙЫЫЛ-ХАЛАПТАРНЫ БАЗА ОНЗА БОЛУУШКУННАРНЫ БАШ УДУР САГЫНДЫРАРЫ БОЛГАШ ОЛАРНЫҢ УРЖУКТАРЫН ЧАЙЛАДЫРЫ — шупту	990
ооң иштинде:	
Мобилизация белеткели болгаш хамааты камгалалы	990
12. ӨӨРЕДИЛГЕ — шупту	34841
ооң иштинде:	
Школа назыны четпээннериң кижизидилгези	1088
Ниити ортумак өөредилге	4052
Профессионал-техниктиг өөредилге	347
Тускай ортумак өөредилге	11816
Мергежилди эде белеткээри болгаш бедидери	1987
Өөредилге талазы-биле өске-даа өөредилге черлери болгаш чарыгдалдар	15551
13. КУЛЬТУРА БОЛГАШ УРАН ЧҮҮЛ — шупту	25739
ооң иштинде:	
Культура болгаш уран чүүл (ном саңнары, музейлер, театр-көргүзүг организациялары)	8847
Кинофикация	2033
Культура болгаш уран чүүл талазы-биле өске-даа хемчеглер — шупту	14859
ооң иштинде:	
ТАР-ның 75 чылы-биле холбашкан хемчеглерге	500
14. МАССАЛЫГ ИНФОРМАЦИЯ ЧЕПСЕКТЕРИ — шупту	4745
ооң иштинде:	
Үе-үелеп үнер парлалга	3899
Ном үндүрер чер	846
15. КАДЫК КАМГАЛАЛЫ БОЛГАШ КҮШ-КУЛЬТУРА — шупту	84419
ооң иштинде:	
Кадык камгалалы —шупту	83619
олардан:	
уругларның болгаш инвалидтериниң медицина камгаладылгазы	11619
Күш-культура	800
16. СОЦИАЛ ПОЛИТИКА — шупту	27660
ооң иштинде:	
Социал хандырылга албан черлери	18238
Аңняктар политиказы	500
Социал политика талазы-биле өске-даа албан черлери болгаш хемчеглер	6922
«Тываның уругларын» программа	1000
17. ӨСКЕ-ДААА ЧАҢЫГДАЛДАР — шупту	456966
ооң иштинде:	
Тыва Республиканың Чазааның курлавыр фондузу	3804
Тыва Республиканың Президентизиниң курлавыр фондузу	2000
Дээди Хуралдың социал фондузу	200
Кожуннарга болгаш Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларга саң-хөө дузазы — шупту	435247
олардан:	
дотациялар	435247
Шериг комиссариаттарының чарыгдалдары	974
Үнелиг саазыннар кылып үндүрер талазыбиле чарыгдалдар	300
Улуг өртектиг металлдар курлавырларын долдурарынга чарыгдалдар	1000
Чурттакчы чонга газты садып-сайгарарындан карылгаларны дуглаары-биле «Тыва газ» бүдүрүлгеге дотация	7481
Хлеб өртектеринге ылгалды дедир эгидери	3141
Чээлилерни ажыглааны дээш хууларны төлээри	2619
Тыва Республиканың хоойлужудулга болгаш нормативтиг актыларын парлап үндүрери	200

10 чүүл. Бо Хоойлунуң 9 чүүлүнде доктаатканы 1996 чылда Тыва Республиканың республика бюджединден акшаландырышкынның хуваалдазын яамылар, ведомстволар болгаш организациялар аайы-биле № 1 капсырылга езугаар түннер-биле бадылаар.

11 чүүл. 1996 чылда республика бюджединиң күсели-биле объектилер тударының программазын № 2 капсырылга езугаар бадылаар.

12 чүүл. 1996 чылда республика бюджединиң орулгаларының болгаш чарыгдалдарының квартал аайы-биле хуваалдазын бо Хоойлунуң күштүг болуп эгелээр хүнүнден бөөр ийи неделя хуусаада бадылаарын Тыва Республиканың Чазаанга дагзыр.

13 чүүл. Республиканың эрге-чагырга органнарының эргелел аппарадының ажылдакчыларының санын 1996 чылдың июль 1-ден эгелеп, ортумаа-биле 15 хууга кызырар.

14 чүүл. Тус чер чагырганың эргелел аппарадының ажылдакчыларының санын 1996 чылдың июль 1-ден эгелеп, 15 хууга кызырар.

15 чүүл. Бодунуң саң-хөө курлавырлары-биле хандырылганнарны чарыгдалдарны акшаландырары-биле 1996 чылда Тыва Республиканың республика бюджединден дотацияларны дараазында хемчээлдер-биле үндүрүп бөөр:

(млн. рубль)

Бай-Тайга	21349
Барыын-Хемчик	32576
Чөөн-Хемчик	34209
Каа-Хем	18384
Кызыл	21535
Шынаа сумузу	1606
Мөңгүн-Тайга	10219
Өвүр	17550
Бии-Хем	19923
Сүт-Хөл	15737
Таңды	20273
Тес-Хем	17466
Тожу	7152
Улуг-Хем	38013
Чаа-Хөл	13130
Чеди-Хөл	21455
Эрзин	16306
Кызыл хоорай	86130
Ак-Довурак хоорай	22234

16 чүүл. Бирги ээлчегде болгаш долу хемчээл-биле акшаландырар ужурлуг, 1996 чылда республика бюджединиң камгалаттынган хүн бүрү чарыгдалдарының дараазында даңзызын:

ажаа немей албан саналгалары-биле кады ажыл төлевирин (акша хандырылгазын);

стипендияларны, күрүне пособиелерин, чурттакчы чонга өске-даа социал болгаш компенсация төлевирлерин; аъш-чемни (аъш-чем хандырылгазын);

эмнер аймаан база шарыыр херекселлерни садып алырын оларга киириштирыяап-ла санап турбаан, ажыл төлевирин бадылаар.

17 чүүл. Республика бюджединге кирер акша-хөреңгиларны бадылаан хемчээлдеринден 10 хуудан хөй кылдыр эвээжей бөөр таварылгада, Тыва Республиканың Чазаанның киирип келгениби-ле бюджеттиң бадылаан чарыгдалдары-биле секвестрни (чарыгдалларны кызырарының хуузун) киирер дугайында шиитпирни Дээди Хурал хүлээп алыр, чарыгдалдарны кызырарының хуузунуң хемчээлин, а ол ышкаш ону киирер үезиниң хуусаазын тодарадыр.

Чарыгдалдарны кызырарының хуузунуң үезинде бюджет чарыгдалдарының камгалаттынган чүүлдериби-ле акшаландырыышкынларны кызырбас.

Чарыгдалдарның камгалаттынмаан чүүлдериниң талазы-биле акшаландырыышкыннарны чарыгдалдарның бүгү-ле кезектеринге, бөлүктеринге тускай сорулгага көрдүнген чүүлдеринге болгаш хевирлеринге чангыс аай дөн-дескизи-биле, а ол ышкаш 1996 чылда инвестиция программазынга киирген объектилер талазы-биле кыысырар.

18 чүүл. Бюджеттиң акша-хөреңгилериниң чамдык алыкчыларынга чарыгдалдарны улгаттырарының дугайында шиитпирни чүгле бо Хоойлуга чогуур өскерилгелерни киирген соонда хүлээп алыр.

19 чүүл. Бюджеттиң акшаландырыында турар албан черлеринге болгаш организацияларынга, оон иштинде тус черниң бот-башкарылга органнарынга бюджеттиң акша-хөреңгилерин киириштирери-биле холбашкан массалыг хемчеглер эртиреринде хоруур.

20 чүүл. Спортчу хемчеглериниң шаннал фондуларын тургузары-биле бюджеттиң акша-хөреңгилерин ажыглаарын бюджеттиг бүгү-ле албан черлеринге болгаш организацияларга хоруур.

21 чүүл. Байырлал, спортчу база ачы-буян хемчеглерин хандырарынга бюджеттин акша-хөреңгилерин ажыглаар дугайында шиитпирни доктааттынган чурум езугаар Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдалларының чоогуур чүүлдериниң хемчээлинге дүүштүр Тыва Республиканың Президентизи база Чазаа хүлээп алыр.

22 чүүл. Тыва Республиканың бо Хоойлузу ажаа ат салган хүнүнден эгелээш, күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1996 чылдың июнь 13.
№ 569.
Кызыл хоорай.

«Тыва Республиканың 1996 чылда республика бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫН (ПАРЛАМЕНТИЗИНИН) ДОКТААЛЫ

«Тыва Республиканың 1996 чылда республика бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алганы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Чазаа:

— Тыва Республиканың республика бюджединден кожуннарга, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларга актылап берип турар дотацияларының структуразын, оон иштинде өөредилге албан черлерин болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйын акшаландырарынче чорудуп турар акша-хөреңгилерни, а ол ышкаш федералдыг программаларга дүүштүр республикада боттандырып турар капитал тудугнуң объектилериниң дизазызын Дээди Хуралче ай хуусаа иштинде киирер;

— эргелел аппарадын кызырган талазы-биле доктааткан онаалланы езугаар күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелелдин республика органнарының өйлээн санын бадылаар;

— эргелел аппарадын кызырганының түннелинде хосталган саң-хөө курлавырларын төлээлекчилериниң чер-чер Хуралдарының ажылчорудулгазын хандырарынга курлавырлап алыр;

— Тыва Республиканың хоойлужудулга болгаш нормативтиг актыларының чыындызын парлап үндүрер талазы-биле ажылды акшаландырарының база организастаарының чурумун тодарадыр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

1996 чылдың май 22.
№ 570.
Кызыл хоорай.

Кадрлар — чугула айтырыг

ШЫН ШИЛИИР

Көдээ ажыл-агыйның чедер-четпестериниң дугайында шүгүмүүлелдиг үүлдер хурал-суглааларга, солун, сеткүүлдерге хөйү-биле үнүп турарын кижи бүрүзү эки билир. Четпестериниң, шаптараазынарның уржуундан экономика чедимче чок чорукка кээп, МТМ-нер, автопарктарээнзиреп, төтчеглеттинип турарынга Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызын буруулуг кылдыр санап турарынга өөпсүнмейн турар бодалдарымны үлежикседим.

1990—91 чылдарга чедир шупту республикага 91 ажыл-агый турган. Чорудуп келген эде организастаашкынның түннелинде 169 ангы-аңгы хевирниң өнчү эдилекчилери тургустунган. Қыдыра көөрге, Көдээ ажыл-агый яамызының ролю эвээжеп, ажыл чингээн ышкаш болуп турар. Херек кырында байдал улам бергедеп, бүдүрүлге черлери-биле продукцияны сайгарар, болбаазырадыр болгаш хандырылга адырларының аразында санажылга харылзаазының чорбайн турарындан ажыл-агыйның бүдүрүкчүлүг чоруу бедиир хамаанчок, улам дорайтаан.

Бирээде, «Тыва агрохандырылга», РФ-тиң Тывада аъш-чем корпорациязының салбыры, республиканың арат (тараачын) ажыл-агыйлар ассоциациязы болгаш Көдээ ажыл-агый яамызы аразында чаңгыс демниг удуртулга чок. Ийинде, тус черлерде кожуун, суму чагыргалары бодунуң девискээринде бактаап турар бүдүрүлгелери-биле харылзаа тутпайн турары. Үште, ажылчын коллективтериниң удуртулгазында профессионал мергежилги чавыс, арга-дуржулгазы эвээш, дорту-биле чугаалааргa, бүдүрүлгелерни билдилиг удуртуп-баштап турар кижилер ында эвээш. 169 ажыл-агый удуртукчуларының 61 хуузу дээди, 30 хуузу тускай ортумак, 9 хуузу ортумак эртемниг. Ынчангаш эде организастаашкынның түннел чогу кадрларның туружунуң шын эвезинде деп бодаар мен.

Үстүнде айыттынган бүгүле үүлдер көдээ ажыл-агыйның кол моондаа дизимзе, чазыг болбас боор. Байдал бергедеп келген үеде яамының специалистери эртемге даянып, депшилгелиг угланыышкын езугаар ажылдаар ужурлуг тургаш, көдээде ажылдап турар удуртукчуларның, специалистериниң кылыр ужурлуг ажылын барып кылып, кыварчаар материалдарга, акшашалыңга чединмейн, артык чарыгдал кылып, боттары чеже-даа карак кызыл ажылдаарга, кандыг-даа үре-түнел бербейн турар. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының штадында ажылдап турар тускай эртемниглериниң бирээзи-ле мооң мурнунда үш кижиниң кылып турган нормазын үүктеп турар. Моңу үүнүн-биле бадыткаарыл дизе, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының 11 кылдизинде секретарь-машинакчылардан эгелээш санааргa, 41 кижи бар, ынчангаш килдис бүрүзүнде бир-ийи кижи ажылдап турар.

Бүгү республиканың ажыл-агыйларынга сезон аайы-биле херек машина-техниканы, кыварчаар материалдарны, артык кезектерни, үрезинни болгаш оон-даа өске үүлдерни Россияның ол-бо девискээрлериниң дугуржуп эккеп, төпчүткен байдал-биле өртекүнезин төлеп, колхоз, совхозтарга, арат (тараачын) ажыл-агыйларга четчир шаа-биле үлеп берип, яамының удуртукчулары шак-үе барымдаалавайн ажылдап чорун турда-ла, тус черлериниң удуртукчулары азырадыкчы хөөнден уштунуп чадап, тоо быдарадып, хоозураашкынны улам ханыладып турары хомуданчыг.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң кудулаашкынын чылдан чылче доктаадып шыдавайн турарывыстың боттуг чылдагааннары барын эскерип көөрүвүс чугула. Бо байдалды өөренип көргеш, Тыва Республиканың кол бүдүрүкчү адыры — көдээ ажыл-агыйны улам хөгжүдүп, хүн бүрүнүң деткимчезин көргүзүп, материал-техниктиг баазазын улам сайзырадып быжыглаары негеттинип келген.

Көдээ ажыл-агый карылгалыг, оон удуртулгазы багай деп оон-моон шүгүмүүлел кылырында кызыгаарлаттынмайн, байдал чүге мынчаар баксыраанын, кайда кол частырыг барын илередип, кожуун чагырганың даргаларындан эгелээш, Дээди Хуралдың хүндүлүг депутаттары база ТР-ниң Чазаа шын шиитпирни тып, демниг ажылдаарының үези келгенин эскерип көрүп, боттуг хемчеглерни дарый алыры күзенчиг.

Чочаймаа БАТАЛОВА.
ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының кадрлар килдизинин эргелекчизи.

БИЛИП АЛДЫВЫС

Кожуун чагырыкчызы Тамара Даниловна Донгактың чиик-каразы Хоойлу хемни кешкеш, каътташкак шаттарже ээпкен. Чагырыкчызын уткуп алырын хоочун хойжуларның чүректери эндевээн боор ийин оң. Дуржулга чок чолаачы болза кайын олче углаар деп, газик дөштү эшкедеп үндү. Тей кырынга үне халдып келдивис. Машина кес кырында деңзиленип турган ышкаш болган. Доңгаш дээрге-ле боо адым черде Валентина Ловаакиновна Дамдын өөнүң хүн үнер үүгүнден уткуп алды.

Малчын аалга дыка-ла солун чурумалды көрдүм. Тус черниң телестудиязының оператору аныяк эр Арслан Николаевич Аракчааның шыгааган телекамеразының хөлүнге азырал кушкаштар, чадыр каан ааржы дег, хураганнар ыыт-шимээни-биле кады кире бергеннер.

Инектерин, чылгызын суггарып чораан хоочун хойжу, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Чечек-оол Кашпык-оолович Тумат Саралазын тунган саяктадып келди. Тамара Даниловна аалдың ээлери-биле ижин кара чок хөөрежип олурдулар. Мен адыр кулаам дылдомакта, ала караам өг иштин сонуургаан олур мен. Кызыл өңнүг ааданны сегирип алдым. Тыва Республиканың Президентизинин чарлыы бар болду: 1995 чылда көдээ ажыл-агыйның адырынга ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда үре-түнелдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты тыпсыр. Шынап-ла, эрес малчын-дыр. Чүс хойга онааштыр 89 чылда 86 чаш төлду камгалап алган. Тозан чылда 95, а 95 чылда 100, бо чылын 125 хураганнарны доруктуруп алган... 313 баш төрүүр хоюндан 392 хураганнарны камгалап алган. Автомашиналыг болгаш, суг-суггадын эккеп ап турар малчын-дыр.

Ханы чугаалажып таныжып келиримге, Чечек-оол Кашпык-оолович колан малдың харысалгалыг бирги кадарчызы, а оглу Улар-оол Тумат дузалакчызы болду. Чойгана, Чодураазы база Валентина Ловаакиновна Дамдың чаш малды доруктурган эрестер болган. Валентина Ловаакиновна биле Чечек-оол Тумат дөрт оолдуг: Солун-оол Тес-Хемнин иштики херектер килдизинде, Уран-оол — чолаачы, Маадыр 7 классче шилчээн. Аалында уруглары-биле чугаа-домак кылырга пөруксумээр, бөдүүн топтуунга дыка-ла таарыштым.

Даш-Кажаа деп кыштаанга 18 чыл мал малдаан, а ниитизи-биле 28 чыл мал кадарып турар болдулар. Малдың ажаалда-тежээлезинге болгаш янзы-бүрү аарыгларынга оларның мергежээни хөлчок. Солун кижилер Чалаа аттыг каттыжыышкынның кежигүннери. Оларның дарга-зы дээди эртемнит зоотехник, Көк-оол Калданович Шалык, а мал эмчизи Григорий Балыраа малчыннарга ачы-дузазын болур-чогуурду-биле чедирип турарын билип алдывыс. Чечек-оол Кашпык-оолович Туматтын өске малчыннарга ажыктыг чугаазын дыннап, аъттандывыс.

Моторк ТИРЧИН.

«ЧЕДЕР» КУРОРТКА

«Чедер» курорт бо чылын дыштаныкчыларын эрте-ле хүлээп ап эгелээн. Оон ажылдакчылары дыштаныр келгеннерге таарымчалыг бүгүле байдалдарны тургузуп, эмнедип алырындан аңгыда, культура-массалыг ажылдарга киржири-биле концерттерни кылып, өске черлерден аалчыларны чалап, дыштаныкчылар-биле ужуражылгаларны кылып турар.

Эрткен неделяда Тыва радиотелекомпаниянын даргазы А. Серен бодунуң ажылдакчылары-биле курортка кээп, радио-, теле-дамчыдылгалар дугайында солун чугааны кылгаш барган. А воскресеньеде тыва чонга хамаанчок, бүгү делегейниң уран чүүлге ынактарга билдингир Максим Мунзук аалдап чораан. Максим Мунгужуковичиниң 22 ажыг ойнаан киноларының түңнелде «Дерсу Узала» деп кинонуң безин делегейниң 95 чуртталары садып алган дээргеле, бистиң чаңгыс чер-чурттуувустуң уран талантызы кайгамчык онза дээрзин көргүзүп турар. Оон бир удаагаар ойнаан кинозу — «Аккөк хемниң кижилери». Ынчангаш-ла ындыг турган боор, артиске бо кино дугайында айтырыглар солун болган.

Хоочун артизивис 86 харлыг-даа болза, ол чогаадыкчы ажылдар кылырындан чалданмас, бодунуң калы ажылдап чорааны композитор А. Лаптан дугайында номну дооскаш, ном үндүрер черде дужааган.

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ.

Культура яамызының сайыды Чылгычы ОНДАР:

«КУЛЬТУРА ПОЛИТИКАДАН БЕДИК...»

Чоокта чаа Чазакка 1996 чылдың бюджедниң дугайында хурал болуп эрткен. Аңаа республиканың лизыбүрү адырларынга хамаарыштыр чугааны кылып, ажылагыйларны адырлар аайы-биле сайгарыш, чарыгдалдарын болгаш орулгаларын чугаалажып көрген. Эң улуг адыр— культура дээрэн билдингир. Ынчангаш бо кол айтырыгга хамаарыштыр, аңаа улус чоннуң хамаарылгазының дугайында чугаалап бээрин Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызының сайыды Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондардан дилээн мен.

— Чылгычы Чимит-Доржуевич, каяа-даа дыннаарга, культура кудургайлаан, ону бедик деңнелге тудар аргалар чок, акша-төгерикти экономиктиг, социал байдалдарже хөй угландырар дээн хөөннер эвээш эвес болгулаардыр. Бо талазы-биле чүү чугаалап болур силер? Мындыг чижектиг болдалдар бюджет дугайында чугаалажып турда база тургулаан болгай.

— Культура кудургайлаан деп хөөннерге удур мен. Культура дээрге, хөй уткалыг дээрэин чамдык улустуң билбези азы биликсевези хомуданчыг. Бир эвес культура кудургайлап, шуут чок апарган болза, оон сайыды силернин-биле чугаалажып, интервью бээр харыы кайда боор. Мен 1988 чылдан эгелеп культура шугумунга удуртукчу боop ажылдаан, Тыванын, харын-даа Россияның кандыг девискээрлеринге барып, амыдыралды көрүп, шингээдип көрбедим дээр, холум-биле кандыг кадыг ажылды тутпадым дээр. Ынчалза-даа маңаа чугаалап, бүзүредип каар чүүлүм — культура чежеда ниитилеллин берге арынарын көрүп, акша-төгерикке кызагладып келае, бодунуң шынарын, арын-нүүрүн бужартадып кудургайлаваан. Ол харын-даа чаа шинчиже кирип, чоннуң сагышсеткилинин чаңгыс-ла сергедиптер күчүлүг күжү апарган дээрэин бүзүредип болур мен. Культура уран чүүлү, кино, туризм болдунуң эрте-бурунгудан бээр агыш баткан дамырак суунуң амданын улам дынзыг кылдыр ап, чаа арга-шынарларны чүгеннепкен деп дидимибиле чугаалап болур.

Маңаа чаңгыс чижек кылдыр болдувустуң республикавысты ап көрээлиперн. Ажыы-биле чугаалаар болза, тыва чон болдунуң эрткен үезинче хая көрүп, төөгүнүн, культураның ак-кара арынарын ылгай көрүптер арганы алдывыс. Адак дээрге, даштыкы чурттарже үнүүшкүннер кылырывыс Эрзин четкеш келиривисбиле дөмей апарган-дыр. Найысылал Кызылывыска орта тураскаал безин тургузуп алыр шаавыс чок турду. Чүгле ийи баштынчыларывыстың тураскаалынче 40 чыл дургузында өру көрүп чүдүүр чыгыы келливис, ол безин улуг чеднишкин турган-на болгай. Ажык-чаалыг үеге сылдан алгаш, чамдык политиктер ону бузуп, үрегдээринге чедип турду. Ам үе өскерилген, чоннуң угаанмедерели чайгаар культура уран чүүлү сайыралдынче, улусчу чаагай чанчылларны катап эгидеинче угланы берген. Оон түннелинде, репрессияга таварышканнарга тураскаал, музей ажыттынган. А Ада-чурттуң Улуг дайынынга өлүрткен чаңгыс чер-чурттугларывыс Чүргүй-оолга, Бухтуевке, Кечил-оолга, Бүрзекейге, Макаренкога хөрек тураскаалларны турусканы дээрге-ле, база-ла культуравыс-тыр, төөгүвүстүр. Бистин сайзырангай даштыкы чурттар хамаанчок, кожавыс Моолдун безин чаңгыс-даа аймаанга барып, шин көргүүлүн корбээн хөгжүм-шин театрывыстың артистери бо беш чылда Европа, Прибалтика чурттарынга, «Федерация-90», «Тагандух-93» деп Сибирьнин национал театрларының фестивальдарынга ийи удаа киришкеш, багай эвес көргүүзүүлерин чедип ап турдулар. А бо чылдың июньда В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының артистери Бүгү-делегейниң түрк дылдыг улустарының шин-көргүзүг фестивалынга киришкеш, ийиги черни алгаш келгени дээрге-ле, бистиң республиканың уран чүүлү улам херии чалгынны ап турарын балыткап турары-дыр.

— Уруглар ансамбльдери бистиң республиканың адын база дидиярелип турар-ла болгай, Чылгычы Чимит-Доржуевич.

— Кажан республиканың уран чүүлүн, культуразын чугаалап тургаш, келир үедеги салгалывысче хая көрүп, оларга деткимче көргүспес болза, хоржок дээрзин чугулаган турар бис. Ынчангаш элээди уругларның театрларынче, ансамбльдеринче сагыш салып, ынай-бээр көрүлделер баарынга эвээш-биче-даа болза дузаны көргүзери көрүнүп турар. Элээди уругларның Кызылда театры Сочиге, Прибалтика чурттарынга барып, боттарының уран-талантызын көргүскеш, багай эвес түннелдерлиг чаныс келгеннер. Орус улустуң шажынчүдүлгезин, езулал-чүрүмүн көргүскен программалыг уругларның «Октай», тыва улустуң чаагай чанчылдарынга үндезилеттинген программалыг республиканың уран чүүл школазының «Сайзанаң» ансамбльдери Россия болгаш Бүгү-делегей чергелиг фестивальдарга үш чыл улаштыр эки көргүзүглерлиг чаныс кээп турарынга канчап өөрүвес бис. «Октай» ансамбли Москва хоорайның үндезилээнинин 850 чыл оюн демдеглээн байырлалга киржир дээш белеткеним турар. Оларга акша талазы-биле дузаны көргүзери-биле хемчеглерни ап турар бис.

— «Саян» ансамбли даштыкы үнер деп чугаа бар. бо талазы-биле чүү чугаалап болур силер?

— Республикавыстың эң кол дээн өзек ансамбли «Саян» мооң мурнунда чылдарда чүгле чурт иштинин республикаларынга барып, концерт-көргүзүүн көргүзүп турган болза, ам Турция, Греция, Моол, Америка, Франция, Австрия, Германия, Швеция чедери оларга нерын эвес орук апарган. «Саян» ансамблинин артистери эрткен чылын Францияга бир ай гастрольдааш келген улус, ам Италия болгаш Швейцарияже концерт көргүзери-биле белеткеним турар. Акша-төгерик-биле дуаалаар аргазын дилеп турар бис.

— Ажыы-биле чугаалаар болза, кончуг дээн уран талантылыглар көлөө черлерден үнүп турар болгай. Ол мээн бодалым-дыр, Чылгычы Чимит-Доржуевич. сөөлүг үеде шажын чүдүлге база хоступ агарган болгай.

— Тыванын көлөө суурларында аныяк-эскенни алыр болза, тутса мөге, турза узун, сыгыртып, хөөмейлээр, ырлаар, каргыраалаар, танцы-самын теве бээрге, кижи кайгап ханмас чүве-ле болгай. Ынчангаш чылдын-на уран талантылыларны конкурстардан илередип, шанкап мактап, оларның талантызын улам сайзырадыры-биле Чөөн Сибирьнин уран чүүл академизының филиалын Кызылда ажыктан бис. Сыгыт, хөөмейге ынактарга «Хөөмей» төөв делегей чергелиг конкурс-фестивальларны эрттирип, даштыкы чурттарның өртемденнери-биле арга-дурумчуга солчур арганы берип турар.

Хөй чылларда культура шугумунга ажылдап, уран чүүлге бердинген, ат-сураа алгаан культура ажыллакчыларының ады-биле культура бажыңнарының адын суурларда адап ап турары база-ла эки чаңчыл деп бодап турар мен. Культура албан черлериниң хеп, сцена каасталгаларын кылыры-биле ажыл-агый эргелелин база ийи биче бүдүрүлгелерни тургускан бис. Ол дээрге көлөө культура черлеринге корчуг улуг дөгүмну бээр, кандыг-даа чагыг кылып чылырынга дузалаар бүдүүлгелер-дир.

Тыва улустуң шажын-чүдүлгенин эки талаларын ап, хүрээ-хиттер тургузарынга боттарының үлүүн эвээш-биче-даа болза киирип эгелээнинге бодум хуумда деткип турар мен. Чыллын-на национал байырлалывыс Шагааны кожуун, суур бүрүзүнге эрги езу-биле демдеглеп турар-дыр бис, ону канчап багай дээрил. Соңгаар лама башкыларывысты өөредип ап турарывыс база багай эвес. Национал тыва хевивисти чоргаарлбиле кедип, уттундуруп бар чыткан аът-хөлүвүсту мөңгүн-биле каастап тургаш кылган бүдүн дериг-хөрекселлери-биле мунуп турар апарганывыс дээрге-ле, тыва чоргаарал деп санап чоруур мен. Ынчангаш культурада канлыг-даа кудургайлаашкын болбайн, харын-даа чон болунуң хере базымын кылып, бажың чоргаар көдүрүп келген деп ажыы-биле чугаалап олурарым-даа ол. Чамдык адырларда политикада, экономикада, идеологияда хажыдыышкыннарны чок деп болбас. Ынчалза-даа культура болунуң үндезини-биле политикадан үсчок бедикте. Эң-не акша-шалыны бичин улус культурада, ынчалза-даа ай-айы-биле шалың албайн тургаш-даа, ажыл соксадыышкыны кылбадылар. Оларның шыдамыынга, байлаллы эки билиринге чоргаарланып, мөгеер мен.

— Чылгычы Чимит-Доржуевич, чыл санында бюджет акшазы камгалап ап турар болгай силер. культурага черле кайы хире акша берип турарыл. ол республикага келгеш чогуур черлеринче чоруп турар бе?

— Москвага, Россияның Сан-хөө яамызынга чыллынна бюджет камгалап турар бис. Бо чылын культура алырынга чыл эгеринде 29 млрд. рубль бээрин бистиң Сан-хөө яамызы планнап турган. Бис катап камгалаашкын үезинде 51 млрд. рубльди чедир эккелливис. Маңаа кожуунар камгаланган соонда, 6 млрд. рубльди бистен материалдыг чарыгдалдардан кызырылганы кылды. Мен бодум хуумда бо берге үеде харын эки байдал кылдыр көөр мен.

Оон аңгыда, Федерал деннелге регионал программаларны эрткен чылын ноябрь айда камгалап тургаш, болумнун бөлүүм-биле 122 млрд. рубль сан-түннүн чөпшээрежилгезин Роскультура яамызы биле Россан-хөөге алдывыс. Оон чаңгыс көпеез-даа культурага келбейн, Тыванын ниити сан-хөө шоодайынче, өске улус ажыл-агыйынын адырларының чарылдарын дуглаарынче кирген. Бо дугайында өске даргалар база билир. ынчалза-даа байдал мындыг берге турбуже, акша-көпеекти эвээш-биче-ле берип турбуже, чамдык түс чер чагырыкчылары культураже сагыш салбас боорга, хомуданчыг болбастын аргазы чок. А Федерал программалар камгалалын ам-даа уламчылап турар бис.

Чугаам төндүрүп тура, культура политикадан кажан-даа бедик, ыныг болурда ужурлуг дээрэин база кажан демдеглекселим.

Светлана МОНГУШ чугаалашкан.

ЭКИ ЧАҢЧЫЛ ЁЗУГААР

Арыскан суму чагыргазының организастааны-биле суурнун үстүү чарыында «Мойнак-Кадай чурту» деп тус черниң чурттакчыларының адаары көктүг-шыктыг черге Аныяктар хүүнге тураскааткан спортчу маргылдаалар болуп эрткен. Анаа суурнун аныяктары, студентилери идепкейлиг киришкеш, дыштанып хүнде ойнап-хөглеп алганнар. Үк маргылдааларга аныяктар командалар аайы-биле үстүп алгаш, хыналда-турисчи маршрутту эртеринге, черниң уг-шинн тыварынга, шаптараазыннар дилиндээн дүрүн ажып эртеринге маргышканнар.

Бир-тээ, аныяктар чыглып келген чүве болганда, олар сумележин хуралдааш, аныяктар даргазынга Юрий Агбаанны сонгуп алганнар. База бир солун чүве чүл дээрге, анаа «Чырык күзел» деп хааржакты тургусканы болур. Ол хааржакче бодунун келир үеже көрүүшкүнүн, чүну кылза экил дээн чергелиг сумелерин, күзел-бодалдарын аныяктар бижээш сүп турган. Төннелинде, үк чаартыкчы саналдарнын аразында солун, амыдыралчы ужур-уткалыг саналдар бар болгулаан: «сиген кезер бригада тургузар», «суурга стадион база танды шөлү тудар», «аныяктарга даараныла бөлүмүн ажыдар».

Эрткен солун маргылдааларнын түннелинде бирги черни Арыскан ортумак школазының бо чылгы доозукчуларының Доозукчулар аттыг, найыралдыг командазы чаалап алган. Ийиги, үшкү, дөрткү черлерни дес-дараалаштыр «Арыскаанның музыкантылары», «Хирлигбейлер» (Титов аттыг кудумчу), «Чалыы назын» командалары ээлээн. Шанналдарны Арыскан суму чагыргазының даргазы Лолита Норбу тывыскан.

Кандыг-даа маргылдаалар хүреш чокка эртер эвес, маңаа 32 мөгеннің хүрежи база болган. Чидиг демиселлин түннелинде артык күштүүн көргүзүп, Сыдым-оол Чүлдүм шүүлген, Рустам Донен үжүүрлешкен. Үшкү-дөртку черлерге Мерген Ондар (Сүт-Хөл), Радомир Кунгаа (Өвур) төлептиг болганнар. Хүрешти тыва хүрешке бодунун деңзизинге Тыванын беш дакпыр чемпиону, РФ-тин спорт мастери Михаил Норбу удуртун эрттиргеш, боду деткикчи болуп, шүүлген мөгени хой-биле, дөртке чедир мөгелерни акша-биле шаннаан.

Маңаа хөрээжен улустун хүрежин эрттиргени онзагай болган. Шыйып каан долгандырыгдан үндур иттиргеп кижи аштырган болур — ындыг янзылыг хүрешке Алдын-кыс Шивит шүүлген. Любовь Доктугу үжүүрлешкен. Шанналдыг чер алганнарга школа директору Эрес Туматович Санчы деткикчи болуп, акша шанналын тывыскан.

Маргылдаанын хаашкыны кылдыр тиилекчи команда улуг одагны кыпсып үндүргеп, аныяктар одаг долгандыр ырлажып, танцылап ойнап хөглээннер, ылангыя уран чүүл училишезинин сүргүүллары Айдысмаа Кандан, Игорь Көшкендейнин күүселдерини таалал-биле дыңнааннар.

Ниитизи-биле суму чагыргазы, школа коллективи, көлөө Культура бажыңының ажылдакчыларының Аныяктар хүүнүн үткуштур организастааны маргылдаалар шынарлыг, бедик деннелдиг онзагай байдалга эрткен. Бо эки чаңчылды чылдын-на уламчылаары күзенчиг.

Кан-оол САТ.

Уруглар дыштанылгазы

БОТТАРЫНЫҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

Таңды кожуунның чагырга чери эрткен чылдан эгелеп Чагытай хөлүн кыдыында үреглеттинип, тонаттынып калган «Металлург» уруглар лагерин боттарының күжү-биле септеп-селээш, кожуунун уругларын дыштандырары-биле ажыглалга киирген. Септелгеге кожуунун бүгү организациялары тускай график езугаар ажылдап, бичин чаштарнын дыштанып, кадыын быжыктырып алырынга бүгү-ле таарымчалыг чүүлдерни тургускан.

Бо чайын дыштанылганы үезинде эрттирер дээш, кожуунун чагырга черинин ажылдакчылары лагерьнин үүрмек септелгезин кылып доосканнар. Бичин кадаг безин тывылбас берге үеде чагырга черинин ажыл-агый эргелекчизи Анатолий Кенденнин тывызык, тывынгыр-кавынгыр удуртулгазы-биле С. М. Оюн, З. Н. Баян, Е. Н. Сангыл-оол, З. Т. Шожан болгаш өскелер-даа идепкейлиг ажылдааннар.

Амгы үеде лагерьде уруглар дыштанын эгелей берген. «Демниг саасканн теве тудуп чиир» деп үлегер чугаа бо-ла-дыр.

Чечен ИРБИЖЕЙ.

БЕРГЕ-ДАА БОЛЗА...

Таңды кожуунның өөредилге киллизи чайгы үеде уругларны дыштанып, күш кирип алырынга бүгү-ле аргаларны ажыглап тургаш, ажылдарны чорудуп турар. Киллис эргелекчизи У. С. Ондарның дыңнатканын езугаар алырга, школа бүрүзүнде күш-ажыл лагерьлери ажыттынган, бо хүннерде ажылдап турар. Дугуржулга езугаар республиканың Өөредилге яамызы кожуунун агар санынче 14 млн. рубльди шилчидер ужурлуг. Ынчалза-даа ук акша мынчага келбээн төлээде, 7 күш-ажыл лагерьлери амга чедир ажыттынмаан.

Кожуунун өөредилге киллизинин тускай планын езугаар бо чылын кожуунда хөй уругларлыг өг-бүлелерниң уругларын база өскүс, чартык өскүс уругларның 25 хуузун кожуунун агар санындан акша үндүрүп тургаш, «Байлак» лагеринге халас дыштандырары көрдүнген. Бо ажыл база кылдынын эгелей берген деп дидими-биле чугаалап болур.

Лотта ОЮН.

Биче сайгарлыкчыларның кичээнгейинге

ШЫН ДЕМДЕГЛЕП ЧАҢЧЫГАР

Орулгалар, чарыгдалдар

Бөдүүнчүткен учет, отчет болгаш үндүруг онаарының системазын ажыглап эгелей берген азы ам ажыглап эгелээр деп турар биче сайгарлыкчыларның кичээнгейинге Россия Федерациязының Сан-хөө яамызының 1996 чыллың февраль 22-де дугаары 18 дужаалын езугаар дүрүмчүткен орулгалар болгаш чарыгдалдар демдеглээр номунуң формазын мооң адааңда киргеш, ол номну шын ажыдып ажыттаарының дугайында каксы тайылбырны бээр бодап тур мен.

Ол номнуң эге арны мындыг болур:

«199... чылда орулгаларның болгаш чарыгдалдарның учедунун ному».

Организация _____

Хуу сайгарлыкчының долуза-биле фамилиязы, ады, адазының ады азы юридиктиг эргелиг албан черниң ады _____

Ажыл-чорудулганың адыры (ооң хевири) _____

Адреси _____

Банк албан черлеринде ажыттынган агар саннарның болгаш өске-даа саннарның дугаарлары _____

Патентиниң бүрүткеткен дугаары болгаш ону берген хүнү _____

Номнуң иштики арыннарын мынчаар ажыдар:

I. ОРУЛГАЛАР БОЛГАШ ЧАРЫГДАЛДАР

Бирги көзепекте — дугаары; **ийнгизинде** — бүрүткээшкинниң ай, хүнү болгаш баштайгы документиниң дугаары; **үшкүзүнде** — кылыр күүлдүң допчузу; **дөрткүзүнде** — бүгү орулгаларның түңү; **бешкизинде** — ооң иштинде үндүруг төлээринче кирбес орулга; **алдыгызында** — бүгү чарыгдалдарның түңү: **чедигизинде** — ооң иштинде үндүруг төлээринге кирбес чарыгдал.

1	2	3	4	5	6	7

Оон-даа өске _____

1-ги кварталдың түңнелдери _____

Оон-даа өске _____

2-ги кварталдың түңнелдери _____

6 айларның түңнелдери _____

Оон-даа өске _____

3-кү кварталдың түңнелдери _____

9 айларның түңнелдери _____

Оон-даа өске _____

4-кү кварталдың түңнелдери _____

Чыл дургузында _____

II. НИИТИ ОРУЛГАНЫ САНААРЫ

Бирги көзепекте — 199... чылда көргүзүгнүн ады; **ийнгизинде** — одуругнуң кодтары; **үшкүзүнде** — 1 квартал; **дөрткүзүнде** — 6 ай; **бешкизинде** — 9 ай; **алдыгызында** — чыл.

1	2	3	4	5	6
Ниити алган орулга	100				
Чарыгдалдар	110				
Каттышкан ниити орулга	120				

Ынчаарга орулгалар болгаш чарыгдалдар демдеглээр бо ном чүгле чангыс чылдың ному болур болгаш арын бүрүзү дугаарлаттынган турар база ном болу солагай кыдыындан өттүр дааратты нган болур.

Эң сөөлгү арнынга ниити арыннарның саны бижиттинген турар база ол бижилгени удуртукчунун салган ады бадыткаар болгаш тус черниң үндүруг инспекциязының таңмазын салган турар.

Бо номга орулгалар болгаш чарыгдалдарны демдеглээриниң чурумун кысказыбиле тайылбырлаарга мындыг:

а) орулгалар болгаш чарыгдалдарны бо номга дедараалаштыр болган ай, хүнүн езугаар бир дугаар (баштайгы) документилерден алгаш демдеглээр;

б) майыктын бирги кезээниң «Орулгалар» бижээн черинге отчеттуг үе иштинде продукцияны (ажылды, ачы-дузаны) саарганындан кирип келген түңну база ол ышкаш саарылгадан дашкаар кирип келген орулгаларны (өртектиг саазынналан кирип келген дивидентилер, хуулар, хөлезилээн өртээ, дедир эгитпес дуза кыллыр кирип келген акша түңү азы этхөреңги өртээ дээн ышкаш) база демдеглээр;

в) «Чарыгдалдар» деп бижээн черге отчеттуг үе иштинде Россия Федерациязының, «Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринге учет, отчет болгаш үндүруг онаарының бөдүүнчүткен системазының дугайында» хоойлузунун 3-кү үүлүнүн 2-ги пунктузунда көрдүнген чарыгдалдарны демдеглээр. Оларга үүү хамааржырыл дээрге:

— продукцияны (ажылды, ачы-дузаны) бүдүрүп кылып тургаш чарыгдаан материалдарның, чиг эттин, бараанналарның, кывар-чаар үүлдерниң болгаш одаар үүлдерниң өртээ — ол өртектер херек кырында садыгжыга төлээн өртээнден немелде өртекке үндүрүгну казып каапкан өртектер болур болгаш ол өртектерге немелдеер (налбавки), өртектиг үүлдер-биле хандырып турар даштыкы-даа, иштики-даа организацияларга төлээн комиссиялыг шанналдар, бараан биржаларының ачы-дузаазын төлээн төлевир, брокерлерниң ачы-дузазы дээш төлээн төлевир, даамал черинге төлээн каайлы, өске организацияларга төлээн машина хөлезини, шыгжааны дээш төлевир база кирер;

— коммерция кылырынга база бүдүрүлгеге ажыглаан дериг-хөрекселлерни, бажың-балгатты септээринге болгаш өске-даа ажылдаар черлерге үндүрген чарыгдалдар;

— коммерция кылырынга база бүдүрүлгеге ажыглаан бажың-балгат дээш төлээн аренда өртээ;

— машина-балгат дээш төлээн аренда өртээ;

— банкылан алган чээли акша дээш төлээн хууларның түңү (3 хууну база немээр);

— ачы-дуза дээш төлээн төлевир;

— немээн өртекке үндүргүнүн түңү (садыгжыларга төлээн түңү);

— машина-балгат садып алганы дээш төлээн үндүргүнүң түңү;

— күрүнениң бюджеттен дашкаар социал фондуларынче төлээн төлевирлер;

— даамал черинге төлээн каайлы, күрүне каайлызы, лицензиялар өртээ;

г) 7 дугаар бижээн черге үстүнде айыткан чарыгдалдардан өске чарыгдалдарны демдеглээр, азы өскээр чугаалаарга, ниити арыг орулгадан үндүруг санаарла казывас чарыгдалдар-дыр. Ол чүл дээрге, ажыл төлевирге чарыгдаан акша (шалын), кол болгаш биче өртектиг хорегилерниң амортизациязы, материалдыг эвес активтерниң амортизациязы-дыр.

Чүге бо чарыгдалдарны үндүруг онаарда ниити саарылга түңүнден казываазыл дээрге, сайгарлыкчыларның ажылдап алган арыг орулгазы оларның боттарының болуп болгаш ону долузу-биле боттарынга арттырып алырлар. Ынчангаш шалын база амортизация чарыгдалдары үндүруг онаар орулгадан казыттынмас дээни олдур;

д) ийнги кезээнин «Ниити арыг орулганы санаары» деп черни доллуларга мону билип алыры чугула:

— «Ниити саарылганың түңү» деп одуругга бирги көзекте «Орулгалар» деп бижээн черниң ниити түңүн көргүзер, а «Чарыгдалдар» деп одуругга ниити саарылганың түңүнден казыттынар үстүнде айытканым чарыгдалдарның түңүн салыр.

Хүлер-оол ХЕРТЕК.
Тыва Республиканың Күрүнениң үндүруг инспекциязының киллис начальниги — үндүруг албанының бирги чергениң чөвүлекчизи.
(Гонорарын — «Шынга»).

МАНАП ТУР БИС

Чоокта чаа Шагаан-Арыг хоорайга амыдыралым аайы-биле чорааш, хоочун башкы Сүүр-оол Ондар-биле ужуражып, база-ла төрээн Сүт-Хөлүвүс дугайында чугаалажы берливис. Башкының өг-бүлези 60 чылларда Улуг-Хем кожуунга башкылар челишпези-биле ажыллап чедип келгеш, ол кожуунда ам пенсия үнгүжеге дээр ажыллап, чурттап, чонунга хүндүткелдиг кижилер болуп чоруурун таныырым улустан дыңнадым. Чугаа кадында С. Х. Ондардан черчуртунга ховар кээп турарын чемелексээримге, ол аалчуртунга чылдың барып турарын айыткаш:

— Бо чылын август айда, уругларым шөлээ ап, сонгаарда уругларым уруглары өөренгеш чедип келирге, үш уруумнун төрүттүнген суурлары Кара-Чыраа, Кызыл-Тайга, Хөр-Тайгага барып, өг-бүле маргыллаалары эрттирер деп планнаг мен — деп, сеткил-хөөнүн чажырбады.

Башкы-биле чугаалажып олурарымга, ол ийи уруунун оолдары 18—20 харлыг, оглу, ийи күдээзи база боду-биле бүдүн волейбол командазын тургузуп аптарынын барымдаазы бар. Ынчангаш суур бүрүзүнге барып, өг-бүле командаларын тургузуп ойнаптарының аргалары бар.

Хоочун башкы С. Х. Ондарның өг-бүле командазы хол бөмбүүнден ангыла, чаңгыс чер-чурттуглары-биле шыдыраага, хүрешке мөөрейлерни кылырын планнап турар улус болду. Челен хаа чоокшулап турар мөгенин чер-чурттунга өг-бүлези-биле чедип келирин манап арттывыс.

Оскал-оол КУУЛАР.

Чаа чүүлдер

ИСПАН МУЗЫКАНЫҢ ЯНЗЫ-БҮРҮ ТАЛАЛАРЫ

● **МАДРИД.** (РосИТА — СЧТА-ның корреспондентизи **Анатолий МЕДВЕДЕНКО**). Соңгу-Барыын Испанияда турар Галисия автономнуг областың Ферроль деп улуг эвес хоорайының Хофре хөгжүм театрының акустиказы (үнүн дынналыры) тергин эки.

Хөгжүм талазы-биле түскай эртемниглерниң санап турары-биле алырга, оркестрнин турар чери онзагай. Ол 1892 чылда туткан театр бажыныың чер иштинде кезээнде турар болганда, үнүн дынналыры арыг болгаш өткүт. Оон аңгыда, көрүкчүлер олурар залды кызыл өңнүт хадының онзагай ыяжы-биле дерип кылганы—кижи-даа, хөгжүм-даа үнүн хөлчок дыннаңгыр, хоюг чаагай болдуруптар деп эртемденнер даап болап турган. Ынчалза-даа чоокта чаа хөгжүм театрының онзагай акустиказының кол чылдагааны илерээн. Херектиң ужуру чүдел дээр болза, көрүкчүлер залының ханазында болгаш сценаның шалазының адаанда 1000 ажыг далай раковиналары салып кааны болур. Оларны дараалаштыр салгаш, тускай үн үндүрүп турар ышкаш кылдыр таарыштыр салып каан болган.

Ферроль хоорайның Хофре хөгжүм театры тургустунгандан бээр 100 чыл ажып турар. Чоокку үеде оон капиталдыг септелгезин чорударын планнап турар. Театрның администрациязы ховар дээн акустиканы ол-ла хевээр арттырар дээш, болдунар-ла бүгү аргаларны ажыглаар деп турар.

* * *

Испан опереттаның онзагай хевири болур Сарсүэлага тураскааткан 100 ажыг лентаны национал фильмотекада чыгжап каан. Оларның аразында «Донья Франсиската», «Маруха», «Шаловливая», «Малая Родина» дээн ышкаш бүгүдеге сураглыг хөгжүм чогаалдары база бар.

Национал радионун хөгжүм программазының директору Луис Гутьеррес журналистерге мынчаар дыңнаткан: Испанияга баштайгы кино тыптып турган чылларда-ла, опереттаның онзагай хевири Сарсүэла режиссерларның кичээнгейин хаара тудуп турган.

Амгы үеде Испания баштайгы киноларның фестиваль-ныга белеткеним турар. Оон организакчылары хөгжүм уран чүүлүнүн кино жанры испаннарның ортузунда улуг сонуургалды болдуруп турар болганда, бо кинофестиваль көрүкчүлернин кичээнгейин хаара туда бээр дээрзинге идеген турар.

* * *

Испаниянын чөөн чүгүнде Валенсия деп автономнуг область бар. Оон хөгжүмчүлери Гиннесстин рекордтар дептеринге төлептиг онзагай рекордту тургускан. Кларнетке ойнаар 2,500 ажыг кижи Бетховенниң «Өөрүшкүнүн гимнин» болгаш тус черниң композитору Падильяның «Валенсианың марыжын» хары угда ойнап күүсеткеннер. Канаданың Ванкувер хоорайдан келген ийи мүн гитаристер киржип турар концерттин киржикчилерин олар ажып кааннар.

Валенсиянын администрация төлээлери бо таварылганы Гиннесстин рекордтар дептеринге киирери-биле тускай чагыгны киргген.

ОЗАЛААШ ЧАҢГЫС ӨГ

1938—39 чылдар үезинде Аныяк Аянгаты аксында, аалывыс чанында озалааш чаңгыс кара өг бар апарган. Ол шагда улус хөлчок-ла ядыы турган: чаңгыс ипектиг, аттыг, он хире өшкү костүр. Олар бир оолдуг болгаш ыттыг улус чүве.

Ол чаңгыс өгде улусту черле таныыр турган мен. Дөргүнге турган 4 дугаар арбан улузу. Бистиң аалывыс он-он ажыг ийи кезек аал, 1 дугаар арбан (20 ажыг өреге) улузу турган бис.

Бир-ле хүн тараа чулуп бар чыткан акыларым-биле кады ол чаңгыс өгнүң чоогубиле эртип бар чыткаш: «Бо чаңгыс өг аалдарывыс-биле кады хонуп албас улус боор» — дидим. Ачам дораан па (ынчаарда ачам суму секретары) «ол чүүл, улус-биле кады хонар эргези чок, кончуг ызыгуртан ашак-тыр»— деп ширинн чугаалады. Ыылым чиде берген. Феодал чораан-дыр деп бодаан мен.

Кажан он хире чыл эрткенде дыңнаарымга (ол ашактың ады Сүрүң чүве), моол дылга болгаш бижикке шыырак кижи-дир дижир чораан. Ол кижи кандыг-даа дужумет чорбаан. «ызыгуртан» деп турган чүвези «ноян» чораан Монгуш Буян-Бадырга биле Сүрүң кады төрээн халышкылар чүве-дир.

Буян-Бадыргының ноян апарган чүвези Хайдың ноян чылгычызының оглун азырап алган дээр. Ол алырда, эртемнис дээн ламаларга шинчилеткен. Ламаларнын чугаазы-биле алырга, «ноян болур кижи-дир» деп чүвени чоп чугаалажып чүве. Ламаларның ол чугаазы бадыткаттынган-даа.

Ол-ла озалааш чаңгыс өгнүң мен хире оглу бар. Адын Часкалмаа дээр. Өөнүң чанында солуннар помчун турарын-даа көрген мен. Бир-ле хүн чеде бээримге, солуннар болгаш тоогу номнары-даа бар болду. Оон ынай демирден хомус база кылып турар кижи болган. Хомустап көрем деп дилээримге, оон-биле хөлчок ойнаар, онзагай чүвези ол кижи болган. Ачам биле авам: «ол улустуң оглубиле ойнава, ынаар барбас сен» — деп чугаалаар чүве. Ол олчаан ынаар барбас апарган мен.

Сүрүн ашактың улуг оглу оглуг, аревэ үүрүнүн даргазы турган. Аревэ хуралы кылын илеткел кылын турда дыңнаан-даа мен. 1939 чылдарде ону аревэ даргазындан үндүрүпкен. Чүге дээрге Буян-Балыргы дээш-ле ону үнүүр-гени чугаажок.

Самбуу КУУЛАР.

Даарта — КАИ-ниң 60 чылы

ОРАЛДАЖЫП-ЛА ТУРАР БИС

1996 чылдың июль 3-те ТР-ниң Күрүнениң автоинспекциязы тургустунуп келгениниң 60 чыл юбилейин демдеглээр. 60 чыл бурунгаар Улус Комиссарларының Чөвүлели ССРЭ-ниң НКВД-ниң ажылчын-тараачын милициязының Кол эргелелиниң чаныңга Күрүнениң автомобиль инспекциязын тургузар дугайында баштайгы дүрүмнү бадылаан.

ТАР-га КАИ-ни тургускан төөгүзүн алырга, ниити транспорттун сайзырап келгениниң аайы-биле хөгжүп келген боон турар. 1926 чылда Устун чычаан оруун дамчыштыр эң баштайгы чычаан Кызылга келген. 1932 чылда «Совтывавтотранс» ниитилелге даштыкы чурттарның өлүүн каш чычааннары тыптып келген. КАИ-ниң баштайгы начальниги А. Г. Малышев болган. Үлегер чугаада ышкаш, «сөөлгү тевенин» эвес, а баштайгызының чүүгү аар болурун моон көрүп болур, чүге дизе баштайгылар боттарының салгакчыларынга орукту изээр болгай.

1940 чылдарның эгезинде Тыва Арат Республикага транспорт чепсек-херекселлеринин бүгү хевирлери: автомобиль, суг, агаар транспорту тыптып келген. Кажан машина-техниканың саны көвүдеп келгенде, 4 кижи ажылдакчылыг КАИ-нин салбырын тургускан. Ол салбыры А. И. Ледовских баштап турган. Тос чыл эрткенде, 1953 чылда Тываның КАИ салбырын организастаан. КАИ салбырынын эң баштайгы начальнигинге Борис Тамбиевич Балы-Ламаны томуйлаан, эрес ажылдакчы ук ажыллы 1963 чылга чедир удуртуп келген.

Амгы үеде КАИ-нин бот составынын саны-даа, техниктиг дериг-херекселлер-биле хандыртынганы-даа хөй катап экижээн. Орук-патруль албаны ынай-бээр чоруур, транспорт харылзаанын чепсек-херекселлеринин талазы-биле дыка сайзыраан, ол үүлдер транспорт шимчээшкининин янзы-бүрү хажыдыышкыннарын ылап тодарадыр арганы берип турар. КАИ-нин ажылдакчылары чүүк-даа мурнунда бистин чонувустун амыдыралынын айыыл чок болурун хандырып турар болганда, бистин ажылдакчыларывыс ол бүгү чепсек-херекселлерни чөптүг, оваарымчалыг, долу ажыглаар хүлээлгелиг. Бо ажылга орук-патруль албанының (ОПА) инспекторлары О. М. Сандара, Ш. К. Тулуш, А. Ч. Чикжит, О. В. Козловский оларның эки ажыллап турарын демдеглеп турар бис.

Ажылдын бүгү нарын таларын оларнын билип алырынга, техниканы эки шингээлип алырынга бистин дагдыныкчыларывыс: взводтар командирлери В. В. Сергеев, П. Н. Севек, С. К. Горбунов, ол ышкаш Күравтоинспекцияга 20 чыл чедир ажылдап чоруур хоочуннарывыс — Күравтоинспекция киллизиниң начальнигиниң оралакчызы В. З. Ощепков, медээ-аналитика салбырының начальниги С. Д. Оруспай, орук инспекциязының болгаш орук хайгаарал салбырының начальниги В. С. Дунаевский, улуг инспектор В. Е. Шмидт, өскелер-даа улуг дузаны көргүзүп турар.

ИХЯ-нын болгаш КАИК-тин удуртулгазының чорудуп турар ажылының түннелинде, амгы үеде КАИ-ниң автопарыгын 60 хуу чаарткан. Күрвтоинспекцияның чаа бажынын ажыглалда киирген. Автотранспортту бүрүткээринин компьютер системазын ажыглалда-киирген, хоолгалаар система ажылдап турар. Бөгүн бистин оруктарывыста дыка хөй техника шуужүп чоруп турар, оларның орук шимчээшкининге белеткели база янзы-бүрү болганда, орук-транспорт озал-ондаан болдурбазының баш удур хемчеглерин алырынче кичээнгейни угландырган бис.

Озал-ондактар-биле лемисел организастыг, техниктиг, экономиктиг, эрге-хоойлу болгаш өске-даа айтырыгларны комплекстиг шиитпирлээрин негеп турар. Оларны шиитпирлээринге Күрвтоинспекция хөй-ниитинин дузазынга даянып келген. Амгы үеде Кызылда 17 эки тура улусчу дружиналар ажылдап эгелээн, олар орук-транспорт озал-ондаан болдурбас талазы-биле улуг ажылларны Күравтоинспекцияның ажыллакчыларыбиле калы чорудуп турар. Чижээ, Кызыл АТБ-зинде дружина М. И. Черешневичнин удуртулгазы-биле улуг ажылды чорудуп турар.

Кылып чоруткан ажылдарның түннелинде 1996 чылдың беш айларында орук-транспорт озал-ондаан эрткен чылдың ол-ла үезинден өскээн, элээн кызырылган. Бо талазы-биле эки түннелдерни Бии-Хем, Улуг-Хем кожууннарның иштики хереклер киллистери, Кызыл хоорайның ИХЭ-зи чедип алган.

Республика девискээринде орук-тарга озал-ондак чок болур чоруктуу хандырары күравтоинспекция ажыллакчыларының эң кол сорулгазы, чүге дизе бистин алыс сорулгавыс — республиканың хамаатыларының амыдыралының айыыл чок чоруун хандырарын ораалдажып-ла турар бис.

Эрес-оол ХААЖЫК.
ТР-нин ИХЯ-ның КАИК начальниги, милицияның подполковниги.
(Гонсарын «Шынга» арттырдым).

ДАШТЫКЫ ААЛЧЫ ЧОРААН

Тывага Финляндиядан шажын талазы-биле хөрээжен эртемден Паиви Анохэн аалдап кээп чорааш, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге кирген. Ол ында сарыг шажын өөредилинин киллизинде ажыллап турарлар Л. М. Салчак, А. С. Комбу база «Хамнар» ниитилелинин президентизи М. Б. Кенин-Лопсан-биле ужуражып, арга-дуржулгазын солушкаш, музейнин залдарында онзагайы-биле деритингген янзы-бүрү экспонаттарны, хамнарның идикхевин, эт-херекселлерин, сураглыг чуруктарын, чонаштан дүрзүлерниң делгелгелерин болгаш өске-даа чүүлдерни сонуургал-биле көрген.

Бай-Тайга кожуунун Кызыл-Даг хүрээзинге ол база четкен. Ук хүрээнин улуг башкызы С. М. Көгел даштыкы аалчыны хүлээп алгаш, ажыл-чорудулгазы-биле таныштырган.

Хүндүлүг аалчы чартык ай үргүлчүлээн ажыл-албанынын үезинде хөйну билип, көрүп алганы дээш музейнин ажыллакчыларынга өөрүп четтиргенин илереткен.

Раиса ТОЛЗАТМАА.

Конференция

СОЦИАЛ КАМГАЛААЛ КҮҮСЕЛДЕЗИ

Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң (БИН) Тывада организациязы беш чыл дургузунда (1991—1996 ч.) инвалидтерниң социал камгалалын экижидер, ооң системазын сайзыраңгайжыдар, инвалидтерни хөй-ниити база күш-ажылчы чорудулгага хаара тудар, материал-техниктиг, сан-хөө баазазын быжыглаар талазы-биле федералдыг болгаш республика хоойлуларынга, доктаалдарынга дүүштүр чогуур ажылдарны боттандырган.

Сөөлгү чылдарда инвалидтерге, хөй уругларлыг өг-бүлелерге адрестиг социал дузаламчы көргүзеринче угланган ТР-ниң Чазаанын шиитпирлерин болдунар-ла аргалар-биле боттандырган: дайын киржикчилери инвалидтерге, аңаа деңнээн инвалидтерге, интернационалчы дайынчыларга, чажындан инвалидтерге социал-хандырылга чиигелделерин көргүзүп, оларның автотранспортту, механиктиг херекселлерни садып алырынга дузалаан, бензин чарыгдалынга компенсацияны берген, эмчи рецептизи-биле эм-танны, хоорайның пассажир транспортунга халас чоруур эргени берген. Эргежок чугула апарган таварылгада инвалидтернин амыдырал денелин экижидериниң хемчеглерин бот-тускайлан чорудуп келген. ТР-нин Социал камгалал яамызында инвалидтерге автотранспорт садып бээр хөренги чок-лаа болза, күгле эрткен чылын безин «Ока» деп 36 машинаны. 12 мото-тергени, 74 сандай-тергени садып берген. Оочурда ам-даа 460 инвалид турбушаан. Эрткен чылын 350 инвалид курорттарга кадыын экижиткен, 35 инвалид уруг «Чедер» курортка дыштанган. Байдалы берге инвалидтерге база назылап кыраан 139 бот кижилерге адрестиг социал дузаламчы көргүзер кижилерни быжыглаан. Чамдык таварылгаларда гуманитарлыг дузаламчыны — халас продуктуларны, хеп аймаан, эм-таңны берип, дузалап турар. Инвалидтер бюджеттен хлеб өртээнге дотацияны ап турар. Оларга чамдык таварылгаларда чаа бажынларны берип, эргилерин септеп, одаар хөмүр-дашты, ыяшты чедирип берип келген. БИН-нин республикада баштаар чери 1995 чылда инвалидтерге материалдыг дузаламчыга 6 млн. 642000 рубльди үндүрүп берген. БИН-нин Кызылда болгаш кожууннарда чамдык организациялары чогуур хандырыкчылар-биле дугуржуп алгаш, аъш-чем бараанналрын бот-үнези-биле садарын организастап, дагаа оолдарын, кастарны, хаван оолдарын эвээш эвести чиигелделиг саткан.

«РФ-те инвалидтерниң социал камгалалынын дугайында» Хоойлуда көрүнген чиигелделерни ам дээрезинде долузу-биле боттандырарында четпестер бар, эрге-чагырганың күүсекчи органнары бо херекке эргежок чугула хөренгини тыварының хемчеглерин ап турар.

БИН-ниң республика болгаш чер-черде баштаар черлери аныяк инвалидтер болгаш уруглары инвалид өг-бүлелер-биле ажылды кошкак чорудуп келген. Отчеттуг үеде бо айтырыгны үүгле чангыс катап **БИН-ниң республикада** баштаар чериниң президиум хуралынга чугаалажып көргени ооң херечизи болур. Хүлээп алган шиитпир саазын кырынга арткан. Инвалид уругларның ада-не ассоциациязы-даа тургустунмаан. БИН-ниң баштаар чери инвалид уругларга байырлалдар таварыштыр бичии белектер бээри-биле өйлежип, өске чугула ажылдарны бузуруп каан.

Бо чылдың эгезинде байдал-биле алырга, ТР-де инвалидтернин саны 13 мун кижи, а БИН-ниң кежигүннери ооң 40 хуузу азы 5257 кижи боон турар. Оларны 16 кожуун, Кызыл хоорайның 107 эге организациязында хаара туткан. Сөөлгү үеде Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Менгүн-Тайга, Тожу, Каа-Хем кожууннарда чамдык эге организациялар санхөө чогундан база ажылдап шыдаавазындан ажыл-чорудулгазын соксаткан. Бот-акшаландырыышкын негелдезинче шилчээн соонда, 16 кожуун организациязындан үүгле Кызыл хоорайда, Кызыл кожуунда 2 баштаар чер ажылдап турар, өске 14 баштаар чер **хөй-ниити эгелээшкиннер-биле** ажылдаарынче шилчээн. Эрзин, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик кожууннарга, Кызыл хоорайга отчет-соңгулдалыг конференциялар эрткен.

БИН-ниң республика болгаш чер-черде баштаар черлериниң хуралдарынга, пленумнарга, конференцияларга боттарының ажылында байдалды үргүлчү чугаалажып, чогуур шиитпирлерни хүлээп ап **турары эки болбайн аан.** Ол шиитпирлерни көөрге мындыг сөстер колдаан боор-дур: «Ажылының түннелдериниң дугайында», «сорулгаларның дугайында», «кол-кол сорулгаларның дугайында», «кол-кол түннелдериниң дугайында», «отчет-соңгулдалыг кампанияның дугайында»... Дугайында, дугайында. ТР-ниң үстүү органнарының доктаал, шиитпирлери база ындыг. БИН-ниң баштаар чери чүге оон чыдып каарыл, дудавас-даа ужурлуг.

Бир дугаарында-ла кадрларны шын шилип, ажылга тургузарындан БИН-ниң бүгү звеноларынын ажыл-чорудулгазы, экижиирин олар билип турза-даа, 1993 чылдан эгелеп, бот-акшаландырыышкынче шилчиирин эгелезе-даа, бо айтырыгны, хууда бүдүрүлге баазалары тургузар чугула айтырыгны шиитпирлевейн чыткаш, ажылдан оспаксырап, хөй-ниити эгелээшкиннер-биле ажылдаарындан ойталап эгелээн. Күрүне бюджединден диленири кымга-даа белен деп чүвенин херечизи ол-дур.

БИН-ниң республика болгаш чер-черде баштаар черлериниң хуралдарынга бир шынгыы **четпес үүл болза, отчеттуг** үеде ревизия комиссияларының сула ажылы-дыр. БИН-нин республикада баштаар чериниң ревизия комиссиязының кежигүнү үш кижиден чангызы арткан. Ынчангаш сан-хөө байдалды хынаарыбиле Москвадан «аалчы» чалаар ужурга таварышкан.

Республиканың инвалидтер ниитилелинде хууда ийи тускай бүдүрүлге бар. Кызылда орун-дөжек херекселлери даараар чер, Кызыл кожуунда пенсия, пособие бээр, чедирер «Сагыш човаашкын» деп биче бүдүрүлге база ниитилелдин республикада баштаар чериниң бот-орулга-чарылгалыгдаа болза, юридиктиг албан чери болур эргеге четпээн үчастогу ажылдап турган. Олар канчаар ажылдааныл? Орун-дөжек херекселлери дааранының Кызылда тускай бүдүрүлгези алган чээлилери, бараанналры дээш өөрелиг арткан, бүдүрген продукциязы **сайгарылга чок болганындан,** амгы үеде чиг эт болгаш хөренги чогундан ажылын «дыштандырып» каан. Бот-орулга-чарылгалыг үчастоктун «Простор» дээр бүдүрүлгези база-ла өре-ширеге тутгаш, эрткен чылдын төнчүзүнде бүүрап душкен. Ниитилелдин республикада баштаар черинин президиуму ук бүдүрүлгени узуткаар дугайында шиитпирни хүлээп алыр үжүрга таварышкан. «Чигирзин-ле аа».

Республикада инвалидтер ниитилелинин кожуун, хоорайларда баштаар черлериниң бүгү талалыг ажыл-чорудулгазының айтырыын БИН-нин Тывада организациязының беш чылда ажылын түннеп, эрткен средада болган отчет-соңгулдалыг конференциязынга чугаалашкан.

Ажыл-агыйжы, шүгүмчүлекчи байдалга эрткен конференцияның киржикчилери организацияның республикада баштаар черинин даргазынга С. Ч. Юшаны катап, а ревизия комиссиязының даргазынга М. И. Сарыгларны, ол ышкаш баштаар чернин кежигүннерин соңгаан.

Алексей АИР.
«Шыннын» тускай корр.

Башкылар слёду

ЧЕЧЕКТИГНИҢ АЯҢНАРЫН КЕЗИП...

Республиканың башкылар следу Сүт-Хөлде ТАР-ның 75 чыл, Даа кожуунун 230 чыл оюнга тураскааткан Тыва Республиканың башкыларының 1-ги экологчу турисчи следун Сүт-Хөл кожуунун «Сүт-Хөл» камгалал девискээринге эрттирер дугайында саавыр бо чылдың март айда-ла бүгү кожууннарже тарай берген.

Эртен эрте туруп тейлээр экти бедик Кызыл-Тайгазынын ээ көргенинде чүве ийикпе азы болчатылыг Бора-Тайгазынын бодаанында чүве ийикпе, азы дээрнин өөүн хунаажып чыдар. сүт дег, арыг кылан суглуг Сүт-Хөл чараш арын-шырайын аалчыларга **көргүзер дээн чүве ийикпе,** ол хүннер чагып каан дег кайгамчык каан, аяс болган.

Республика чергелиг мындыг улуг маргылдаа кожуунун девискээринге бир-ле дугаарында эрткени ол. Бир дугаары боорда, бойдустун камгалакчыларының база турисчи 1-ги слет! Республиканын 160 ажыг школаларының төлээлерин үткүп, слетту чогуур деннелге эрттирер дээш, сүт-хөлчүлер хөй күштү, акша чарыгдалды үндүрген. Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазынын хүлээлгезин күүседип турар В. Ш. Монгуш слетту деткип, аңаа акша-төгерик-биле дузалааны улуг деткимче болган.

Слеттун баштайгы хүнү — июнь 18. Республиканың ангы-ангы булуннарындан тиилекчи командалар кээп эгелээн. Оларны Хемчик кежир көвүрүг аксына кожуун школаларының төлээлери, Ак хемни кешкен көвүрүг чоогунда Көдүрер-Дашка Бора-Тайга школазының башкылары аъштыг-чемниг уткуп алганынга аалчылар сагыш-сеткилинден өөрээннер.

Орай кежээге чедир Чечектигниң Сарыглар-Адыр деп каас-чараш бойдустуг черинге Бора-Тайга школазынын республика Наадымынга тускай шанналды ап турган дозулчак ак өө баштаан майгын хоорай турупкан.

Слеттун ийиги хүнү — июнь 19. Байырлыг ажыдыышкынга республиканың туризм, чурт-шинчилел ажылдарының коочуннарының, кожууннарның төлээлериниң, республиканың туризм төвүнүн ажылдакчыларының командалары баштаан 13 команда чыскаалыпканнар. Слеттун тугун, Тыва Республиканын ыдык ыры Сүт-Хөлдүң арга-азымнеринге, шораан хаяларынга чангыланып турда, командаларның капитаннары көдүреннер. Улаштыр чернин уг-шиин тыварынга маргылдаа слеттун киржикчилерининн хей-аъдын көдүрген. Маңаа 1-ги, 2-ги, 3-кү черлерни Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарның командалары туслузунда алгылааннар.

Үшкү хүн — июнь 20. Слеттун командаларының билиннин, күш-шыдалының маргылдаазы **ХТЭМ** (хыналдаа-турисчи-экологчу маршрут) эртенгининң 10 шактан кежээкиинн 10 шакка чедир 21 километр узун хемчээлге Бора-Тайга—Сүт-Хөл —Кызыл-Тайга маршруттуг болуп эрткен. Маңаа Сукпактың, Чадааннаның, Сүт-Хөлдүң командалары мурнунче өске командаларны эрттирбейн, төлептин-биле ылгалып үнгеннер.

Дөрткү хүн — июнь 21. Турисчи шаптараазынныг оруктарны эртеринин бөгүнгү маргылдаазынга Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Сукпактын командалары шылгараанналр. Майгынны тигеринге маргылдаа база солун болган. Манаа майгынны 5 секунда тиккеш, республика рекордун тургузуп, Сүт-Хөлдүн командазы анаа чемпионнаан, ийиги черни Кызыл-Мажалыктың дугаары 1 школазының командазы 6 секунда, 3-кү черни Хову-Аксының турисчилери 7 секунда иштинде тиккеш, алганнар.

32 мөгенин хүрежинге эрткен чылгы республиканың башкылар следунун чемпиону Шолбан Монгуш (Сүт-Хөл кожуун) ийи дугаар шүүлген.

Слеттун бүгү хүннеринде турисчи амыдырал-чуртталгага эң эки корум-чурумнуу, организастыы дээш Сукпак, Чадаана, Кызыл-Мажалык школалары тускай шанналды алганнар. Үстүнде киргеним маргылдаалардан ангыда, дараазында мөөрейлер база болуп эрткилээн: тыва национал чемнериниң, уран үүл көрүлдезинин, чурт-шинчилел удуртукчуларының, экологчу билиглерниң, хана солуннарның, фото-чуруктарның, боттарының чогаадып кылганы турисчи херекселлерниң көрүлде маргылдаазы, хол бөмбүү база слетка турасказаткан Хөлчүктүг, Чечектиг малчыннарының аныяк аъттарының чарыжы, шупту 16 аңгы хевирниң 55 шанналдыг маргылдаа-мөөрейи, көрүлделери болуп эрткен.

Бешки хүн — июнь 22. Слеттун байырлыг хаашкыны. Бүгү-ле болуп эрткилээн маргылдаалары түннеп, санап кээрге, 1-ги черже Чөөн-Хемчиктің Чадааннаның 1 дугаар, 2-ги черже Сукпак школазының, 3-кү черже Сүт-Хөл кожуунун чыынды командалары үнгүлээннер.

Тыва Республиканың башкыларының 1-ги экологчу-турисчи следунун деткикчилери: ТР-нин өөредилге яамызы, ТР-нин бичии болгаш элээди уругларның туризм төвү, Сүт-Хөл кожуун чагыргазы, өөредилге килдизи, кожууннун 7 школаларының башкылар коллективтери болуп, ниитизи-биле 8 млн. 500 мун хире түннүг акшага шаңнал мактаалды кылганнар.

Бо слеттун, мурнунда эртип турган республика чергелиг слеттарынга бодаарга, ылгалдыг чүүлү — киржикчилерниң талазындан судья коллегиязының адрезинге чөрүлдээлиг чаңгыс-даа чүүл чок болганы болгаш корум-чурум үрээшкини болбааны-биле онзагай. База ол ышкаш культурлуг дыштанылганы бедик деннелге организастап эрттирген Борай-Тайганың Культура бажыңының ажылдакчыларын (директору О. М. Ооржак) үнелээри артык эвес.

Ынчалза-даа четпес үүлдерни маңаа айтыр апаар. Бай-Тайга, Мөнгүн-Тайга, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем, Бии-Хем, Чаа-Хөл, Тожу кожууннарның командалары киришээни болгаш Экология, Өөредилге яамылары, Педагогиктиг билиглер сайырадыр институттун төлээлериниң келбээни хомуданчыг болган. Оон ынай республика чергелиг слет Бора-Тайга сумузунун девискээринде бооп турар чүве болганда, ынаар кичээнгейни бир-ле дугаарында оон удуртукчулары алыр турбуже, «Сүмбер-Уула» колхозтун даргазы Ю. К. Донгак, суму чагырыкчызы Х. М. Ондар деткип, ону эрттиржир тургаш, бичиидаа дуза катпаан.

1997 чылда республиканың башкыларының следун бодунун девискээринге эрттиреринде бижимел чагыгны Сукпактын чагырга даргазы М. Ч. Сарыглар, Сукпак школазының башкылар коллективи байырлыг хаашкын үезинде киргеннер.

Алексей ХОВАЛЫГ.
Слеттун кол судьязы.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮНЕР-БИЛЕ!

Бистиң эргим хүндүлүг угбавыс, дуңмавыс, даай-аваавыс Кара-кыс Донгаковна КЕРТИКПЕН июль 1-де 50 харлаан. Угбавыс Улуг-Хем кожуунун Чааты ортумак школазының интернадынга поварлап, хлеб быжырыкчылап, сөөлгү чылдарда «Чааты» кооперативиниң пекарнязынга хлеб быжырып ажылдап келген. Ол аныяк назынында өөүн ээзинден чарызза-даа, 7 ажы-төлүн часкаан кижизидип өстүрген. Угбавыс даанган ажылынга бердинген, ак сеткилдиг, ава болгаш кырга-ава. Ынчангаш төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирип, аас-кежикти, өөрүшкүнү, быжыг кадыкшылды күзедивис.

Кады төрээнериниң мурнундан дуңмалары ОНДАРЛАРНЫҢ өг-бүлези.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Тыва Республиканың Чазаанын күрүнениң эргехоойлу эргелели күрүнениң эрге-хоойлу **эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы** албан-дужаалга база **кол специалист-юрист** албан-дужаалдарга ажылдаар кижилерге конкурсту чарлап тур.

Конкурска киржир күзелдиг кижилерни **чугаа кылыры-биле Чазак бажынында 421 дугаар кабинетке**—Тыва Республиканың Чазак Баштынының оралакчызы, күрүнениң эрге-хоойлу эргелелинин начальниги В. Б. Кара-Салга кээрин чалап турар. **Телефоннары:** 3-71-88, 3-51-11.

Ажылдаар күзелдиг кижилернин мурнундагы ажыл стажы 3 чылдан эвээш эвес болур болза, улам эки.

1996—1997 чылдарның сарыг шажын календарының номун садып алыр күзелдиглер **Каа-Хем суурда Пригородная, 49 дугаарлыг бажыңдан** садып азы чагаа-биле чагыдып ап болур, **телефону 9-12-67.** Автору болгаш сайгарыкчызы Мадон Монгуш.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ШАПТАҢ АЛЫШКЫЛАР

Павел Назынович Шаптан. Ол ам бистин — дириглевнин аразындан өске өртемчейже шилчээш, 12 чыл болган дишти. Көнтүс хып дээн чалыы назынының үезинде айыыл-халаптан чок болган кижи болгай. Таптыг-ла ынча чылдар бурунгаар, ылаңгыя амгы Кызылда республика парыгынын «Хүреш» стадионунга оон дидим, шалып, чараш хүрежин магадап арткан, сеткилдеринде шыгжап чоруур тыва мөгелер, анаа бөдүүн аарыкчы чон-даа хөй бис, менден эгелээш.

Ооң өскен-төрээн Эрзининде ылыктыг чер, тываларда дыннаваннар тывылбас — Тарлашкын-биле барык кожа турар Бай-Даг суурнун кедээзинде ук гулчуушкунга бараалгаткан улуг тураскаал чанында суурнун төп стадионунга Павел Шаптанның чырыткылыг адынга алдар болдурган (ам 3 улаа эртип турар) хүреш бо удаада ийи хонук үргүлчүледи. Баштайгы хүн дензи аайыбиле хүреш барык бүдүн хүн дуртун ээлээн. Дараазында хүндүс 32 аныяк мөгелер, а 64 улуг, тыва начыннар ачыр-дачыр тудушту.

Оркестр «Дөге-Баарын»
ойнай бээрге,
Одуттарда олурган чон
хөлзеп үндү.
Алдан-дерттер ачыр-дачыр
тутчур дээштин,
Аяк хээлиг тыва
содаан эле берли...

Анаа республиканын бөгүнгү эн шыырак мөгелериниң бирээзи, Кызыл кожуунун Шамбалыг суурнун, совхозтун, сумунун төлээзи Владимир (Вячеслав) Монгуш, оон бодунун тыва хүрештиң аргаларын хүннүнданнын өөредип, айтып берип чоруур чаңгыс чер-чурттуг дунмазы, а ада-иезин оон мөге болурун бир шагда өттүр билгеш, чите дорт адап алганы Кунгаа Начын баштады хөй тыва мөгелер ырактан адап-сурап келди. А кожа чыдар кожуун Тес-Хемнин мөгелериниң дугайында ыыттаан ажыы бар деп бе?.. Ол чурттуг, ам Кызылда ТывГУ-нун студентизи, энир Суктер Шиметтин адазын сагынган Ак-Эрикке эрткен 133 мөгенин хүрежинге 4-ке арткан Дандаа Мөнгүн-Херед база моон чыдып калбаан-дыр, ер хей!..

А чамдык Иван Иванович Хураган ышкаш хоочун тыва мөгелер анаа шуут-ла хүндүс, орай кежээ-даа дивейн, хамык чүүлдү башкарып, удуртуп, П. Шаптан дугайында чылыг сактыышкынарын өргүн чонга өргүп, төкаап-ла турдулар. П. Н. Шаптан И. И. Хураганда ийи хар улуг болгаш ындыг бе, баштай самбога ССРЭ-нин спорт мастери деп бедик атты оон мурнай чаалап алган кижи болчук. База-ла бөгүн бистин аравыста ам чок Юрий Ак-Салович Монгуштун соонда ол нормативти күүсеткен ийити тыва үрен Павел Шаптан ол дээрзи төөгү ышкажыл. Шанналдар-даа хөй, аъш-чем-даа элбек, чон-даа арбын болду. Кижи дириг чорааш, бодунун соонда эки исти арттырып каар деп чүве олдур, көрем...

Бот дугайты — бо-ла Бай-Даг суурга бичиимде ырыктааштыг, дугуй идип алгаш, суур үстүнде хавак баарында оон аалынче маннажып чедип барып, ойнап чорааныывыс оол эжим турган. Ийет, турган... Абаканга сугга ага берди. Дириг чорааан болза, дунмазындан улуг дудавас дынзыг кижи. Шаптаң Тиилекчи дээр. База Назынович болбайн канчаар. Багай калган эжим Тиилекчи, оон дунмазы Павел Шаптаннар дугайында баллада борастап турар кижи мен. Орта иелээн төлептиг-даа эрлер инчеш. Ол дугайын шала сөөлүнде шынма, эргим номчукчу. Амдыгында арай белен эвес чүве ийин...

Седип МОНГАЛ.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин аваавыс Май Чарык-Каракович Кууларны сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг улуг деткимчени көргүскен дөргүл-төрелдеринге, Мугур-Аксы ортумак школазының 1981, 1985, 1986 чылларының лоозукчуларынга четтиргенивисти илереттивис.

Уруглары, күдээлери.

Эрзин кожуунун Мөрен эмнелге пунктузунун эмчизи бистиң угбавыс Тамара Соян-ооловна Чажытмаанын өөүн ээзи

Борис Дегелдеевич
ЧАЖЫТМААНЫҢ

38 харлаң чорааш, аар аараш хенертен мочээни-биле холбаштыр ооң аваазынга, өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды төрелдери илереліп тур бис.

(«Шынның» дараазында номери июль 5-те үнер).

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363906. корр. сч. 700161629, МФО, 49304729. ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЛЭЭЛИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор
Б. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары —3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көлээ ажыл-агый —3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; мелээлер болгаш спорт — 3-37-11; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-41-16; чарлаллар киллизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — 100007.
Солунда парлаттынган материалларның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннаттыгдары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединин типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы—6042. Чагыг № 105—199.